

CSALÁD, HÁZTARTÁS ÉS TULAJDON TORNA VÁRMEGYÉBEN A 19. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN¹

POZSGAI PÉTER

Dolgozatom annak a történeti kutatásnak a részeredményein alapszik, amelynek fő célja a paraszti társadalom és gazdálkodás mikrostrukturális vizsgálata a jobbágyszabadítást követő évtizedekben Torna vármegye falvaiban és Torna mezővárosban.²

Az elemzés a különböző kvantitatív levéltári források személyi szintű, ún. nominális adatainak összekapcsolásán alapszik és a falusi-mezővárosi családok és háztartások jobbágyszabadítást követő szerveződésének és ciklikus átalakulási folyamatának bemutatására irányul.³ A kutatás során két „elemzési szintet” különböztetek meg: *regionális* és *lokális* vizsgálati szinteket. A regionális elemzés során egy kiemelkedő forrástípus – az 1869. évi népszámlálás háztartási lajstromainak – segítségével minden Torna megyei településre kiterjedő összehasonlító forrásfeldolgozást végzek, amelynek során néhány alapvető faktor segítségével (foglalkozás, háztartás összetétele és nagysága, állatállomány, egy főre jutó szántóterület nagysága stb.) olyan *alrégiókra* osztom a vármegye területét, amelyek a geomorfológiai-ökológiai adottságok és az ezekkel szorosan összefüggő foglalkozásszerkezeti sajátosságok alapján elkülönültek egymástól; háztartásszerkezeti jellegzetességeiket azonban az előbbi tényezőkhöz kívül az egyes települések etnikai-vallási összetétele is jelentősen befolyásolta. A viszonylag konzisztens, nominális forráscsoporton felépülő adatbázis matematikai-statisztikai elemzése alapján „kirajzolódó” alrégiókból egy-egy, az adott területet leginkább reprezentáló települést alaposabban is bemutatok: az 1857.

¹ A kutatást az OTKA F 26359 sz. támogatása, valamint az MTA és Szlovák Tudományos Akadémia (SAV) közötti kutatási csereegyezmények tették lehetővé.

Külön köszönettel tartozom a Kassai Állami Területi Levéltár (ŠOBA KE) munkatársainak, különösen Kleščinský Zsuzsannának évek óta nyújtott kiemelkedő segítőkészségéért és Bartók László tornai polgármesternek az 1868. évi kataszteri térképen szereplő beltelkek és néhány esetben az épületek 1996-97. évi azonosításáért, valamint az 1868. évi kataszteri felmérés iratanyagának felkutatásáért és rendelkezésemre bocsátásáért.

² Torna mezővárosra a továbbiakban a *Torna*, ill. a *mezőváros*, míg a vármegyére *Torna vármegye*, *vármegye* ill. *régió* megjelöléseket alkalmazom. A *régió* kifejezést nem valamilyen szempont szerint összefüggő ill. kohéziós erővel bíró területi egységként, hanem pusztán a kutatás földrajzi vizsgálati területe értelemben használom, amely maga is több geomorfológiai, etnikai-kulturális és foglalkozásszerkezeti alrégióra, kistájra tagolódik.

³ Az ún. *record linkage* módszerére l. Wrigley, E.A.–Schofield, R.S. 1973. 64–101. A nominális adatok összekapcsolására több különböző forrás felhasználásával Tóth Z. 1996. és Pozsgai P. 1996.

évi és az 1869. évi népszámlálások fölvételi ívei,⁴ az 1850/51-es népszámlálás községi összesítései, egyházi anyakönyvek, kataszteri birtokívek és egyéb kiegészítő források bevonásával. Ezen a szinten a szűkebb értelemben vett történeti demográfiai vizsgálaton túl a lokális társadalom rétegeinek és foglalkozási-tulajdonosi státuscsoportjainak részletes, több időmetszetre kiterjedő analizisére törekszem. Itt vizsgálom a családi gazdálkodás munkaszervezeti és az öröklés-tulajdonmegosztás szokásjogi hátterét, valamint a társadalmi mobilitás lehetőségeit.

Dolgozatomban a fent leírt kutatás egy hosszsmetszetét mutatom be. Az első részben – a vizsgált terület rövid bemutatása után – a legfontosabb forrásokat ismertetem, különös tekintettel az 1857. évi és az 1869. évi népszámlálások fogalomhasználatára, a foglalkozási nomenklatúra és a felvételi (háztartási) egység kérdéseire. A dolgozat második részében nyolc település 1869. évi lajstromai alapján először azt vizsgálom, hogy az egyes falvakban ill. a mezővárosban az összeírók által alkalmazott foglalkozási kategóriák mennyiben teszik lehetővé a különböző települések háztartásainak foglalkozásszerkezeti összevetését. A nyolc településből csak ötnél tüntették fel az 1869. évi lajstromokon, hogy a házban (háztartásban) együttélők milyen rokoni viszonyban voltak a háztartásfővel. A nyolcból tehát csak az említett öt település 1869. évi lajstromai adtak elegendő támpontot a háztartásszerkezet alaposabb vizsgálatához. A négy falu és Torna háztartási íveinek vizsgálatával megállapítható volt, hogy az 1869. évi népszámlálás háztartásfogalmát (lakófél) az egyes települések összeíróbiztosai különbözőképpen értelmezték a népszámlálás végrehajtásakor. Fontos kérdés tehát, hogy pusztán az 1869. évi népszámlálás lajstromai alapján rekonstruálhatók-e az egyes települések *háztartásai*, amelyek alapját képezhetik a települések közötti háztartásszerkezeti összehasonlításnak?

A harmadik részben több nominális forrás összekapcsolásával vizsgálom Torna mezővárosra vonatkozóan a család, háztartás, családciklus, háztartásfőség és a tulajdonátadás összefüggéseit.

A régió

A történeti Magyarország vármegyéi közül Torna vármegye egyike volt a legkisebb területű és népességszámú vármegyéknek. Történelme során három-

⁴ A háztartási lajstrom korabeli elnevezése *fölvételi ív* (a ném. Aufnahme-Bogen névből). Az 1857-es és az 1869-es népszámlálások felvételi íveinek eltéréseire l. a mellékletben szereplő mintákat és Bokor G. 1896. 142.

Dolgozatomban a december 31-i eszmei időpont alapján az 1869. évi népszámlálás kifejezést használom az 1870. év elején végrehajtott népszámlálásra vonatkozóan. A népszámlálás megyei és járási szintű eredményeit tartalmazó publikált kötetre – a címben szereplő „1870. év elején” miatt – az 1870. évi népszámlálás megjelöléssel hivatkozom a lábjegyzetekben. A magyar statisztikai szervezet által végrehajtott első népszámlálás megjelölésének eltérő gyakorlatára l. Thirring L. 1983. 6.

szor és legutóbb a 19. század utolsó negyedében (1881. LXIII. tc.) véglegesen is Abaúj megyéhez csatolták. Területét a 19. században 42 település alkotta – ez a szám azonban a közigazgatási változások hatására többször is változott. A megye központja, Torna, az egyetlen mezőváros volt a vármegyében. A vármegye az iparosok létszáma tekintetében a legelmaradottabbak közé tartozott a 19. században.⁵ Néhány falu kivételével, amelyek bányászatra és vasfeldolgozásra specializálódtak, a vármegye lakóinak többsége a korlátozott lehetőségű mezőgazdálkodás mellett többféle szezonális kiegészítő tevékenységből tartotta fenn magát.

A régió településeinek nagyobb része – a folyó- és patak völgyek kivételével – földművelés terén többnyire rossz adottságokkal rendelkezik, mert többségük a Gömör-Tornai Karsztvidéken⁶ fekszik és a karsztos, szikes talaj nem kedvez a szántóföldi termelésnek.⁷ A karszt magterületein a tagolt domborzat, a gyenge termőképességű talajok, a talajerózió, a hűvös és csapadékos éghajlat már évszázadokkal ezelőtt is a szántóföldi termelés eredményességének legfőbb akadályát jelentette, ehhez járult településföldrajzi adottságként a falvak "szűk" határa, amelyet csak rendszeres talajjavítással lehetett termőre fordítani.⁸ Az erdőgazdálkodás és a szőlőművelés (ez utóbbira nem volt mindenütt alkalmas az éghajlat) viszont régi hagyományokra tekintett vissza, mint a szántóföldi termelés és állattenyésztés után a legfontosabb jövedelemszerző tevékenységek. Ehhez a természeti adottságok kedvezőek voltak: hatalmas erdőterületek és a települések több mint felében szőlőművelésre alkalmas dombok és hegyek. Az alacsony színvonalú szántóföldi termelésen kívül kiegészítő jövedelemforrást jelentett a helyi természeti adottságok kihasználása: mész- és szénégetés, faki-termelés és fafeldolgozás, a környező hámorok és huták nyújtotta munkalehetőségek, a fuvarozás és az Alföld és a Felvidék közötti *közvetítő kereskedelem*.⁹

A régió *közvetítő zóna*-jellegét földrajzi fekvésén kívül még jobban felerősítette, hogy nem volt jelentősebb piacközpont a területén, így az itt élők gazdasági és idénymunka-kapcsolatai nagyjából a vármegye területén kívülre

⁵ Az 1869. évi népszámlálás megyei eredményei alapján Torna vármegye az iparral és kereskedelemmel foglalkozók összesített létszámarányát tekintve az 55. helyen állt (3,41%) a 78 megye, ill. törvényhatóság között.

⁶ Ma a Gömör-Tornai Karszt magyarországi része az Aggteleki-karszt, míg a szlovákiai terület a Szlovák-Karszt (Slovenský kras) nevet viseli. Az I. világháború után a megye egykori Felső járását – Hídvégárdó és Derenk kivételével – Csehszlovákiához csatolták, az Alsó járása – Borzova és Szilice kivételével – Magyarország része maradt.

⁷ Láng S. 1955. 1–17.

⁸ Mária Terézia ún. 9 kérdőpontjaira adott válaszok (1772) és az 1828-as regnicoláris összeírás szöveges megjegyzései. OL Mikrofilmtár 4266., B 179–180.

⁹ Az Aggteleki-karszt lakóinak 18–19. századi tevékenységszerkezetéről és az Alföld északi pereme (Miskolc, Sajószentpéter, Szikszó) és a három északabbra fekvő vármegye (Abaúj, Gömör, Szepes) jelentősebb piacközpontjai (Kassa, Alsó-Mecenzéf, Jászó, Rozsnyó, Szomolnok, Stósz) közötti közvetítő kereskedelem jelentőségét egy korábbi dolgozatomban foglaltam össze. (Pozsgai P. 1994.)

irányultak.¹⁰ A már említett közvetítő kereskedelmi tevékenység elsősorban a nagy forgalmú vásárokat lebonyolító városok felé irányult (Miskolc-Rozsnyó-Kassa háromszög), amely elsősorban a módosabb, fogattal is rendelkező gazdák kiegészítő tevékenysége volt. A fuvarozás a gömöri és szepesi hutákhoz, hámorokhoz, különösen a „*Tekintetes Szomolnoki Negotiatio*”-hoz (szomolnoki kincstári részvállalat) szintén jól jövedelmezett. A földnélküli vagy töredéktelkes szegényparasztság nagyon sokrétű háziipari és egyéb – főleg idényjellegű – napszámos tevékenységgel tartotta fenn magát, ezek közül az említetteken kívül a következők voltak még jelentősek: alföldi aratás, hegyaljai szőlőmunkák és az uradalmi napszám.¹¹ A falusi kézművesek leginkább helyi igényeket elégítettek ki, egyedül Tornán volt megfigyelhető bizonyos fokú differenciálódás az egyes kézművesipari ágakon belül és maga a mezőváros – noha csak egy *vegyes céh* működött itt – jelentősszámú migráns kézművesnek adott otthont. A megye szakképzett iparosainak többsége azonban megyén kívüli céhekkel tartott kapcsolatot, azokhoz kötődött, az iparúzők többsége pedig engedéllyel vagy anélkül dolgozó kontár volt a 19. század közepén.¹²

A kutatómunka tervezett eredményeként lehetőség nyílik a vármegye különböző természetföldrajzi adottságú területei eltérő foglalkozás- és háztartás-szerkezeti sajátosságainak bemutatására.¹³ Itt válnak megragadhatóvá a jelentős részben bányászatra és ipari tevékenységre szakosodó északi települések (jelen dolgozatban *Dernő /Drnava/* képviseli ezt a csoportot)¹⁴, a szemtermelés mellett gyümölcs- és szőlőtermelésre specializálódó falvak (*Körtvélyes /Hrušov/, Szőlőszárdó*), a Bódva-mentén elsősorban földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkozó falvak és a mezőváros (*Bódvaszilás, Perkupa, Bódvarákó, Torna /Turňa n. Bodvou/*)¹⁵ és a hátrányosabb földfelszín- és talajadottságokkal rendelkező települések, amelyeknél az ipari tevékenység nem volt jelentős, így a sokoldalú mezőgazdálkodás mellett is többféle kiegészítő tevékenység volt a jellemző (*Szádelő*). A dolgozatban szereplő nyolc települést nem statisztikai

¹⁰ *Bácskai V.–Nagy L. 1984. 354.* Torna nem annyira piacközponti funkciói miatt vált megyeszékhellyé, mint inkább közigazgatási szerepköre miatt.

¹¹ A vármegye újabkori történetének jelentős nagybirtokos családjai voltak az Andrássyak, az Eszterházyak, a Keglevichék, a Csákyak és a Gyulayak. A tornai települések 1848 előtt négy nagyobb uradalomhoz tartoztak: a krasznahorkai Andrássy-uradalomhoz, a szádvári Eszterházy-uradalomhoz, a tornai Keglevich-uradalomhoz és a szendrői Csáky-uradalomhoz. Ezek az uradalmak a 19. század második felében is a vármegye gazdasági életének fő szereplői maradtak és a régió népességének foglalkoztatásában is nagyon jelentős szerepet játszottak.

¹² A Torna mezővárosi *iparúzőkre* vonatkozóan l. *Pozsgai P. 1996.*

¹³ A természetföldrajzi tényezők meghatározó jelentőségét a gazdálkodás formáira, ill. a család- és háztartásszerkezetre vonatkozóan l. *Löfgren, O. 1976. 100–115.* és *Mitterauer, M. 1992. 139–159.*

¹⁴ Dernőn az Andrássy-családnak volt vasgyára, Lucskán pedig a Keglevicheknek voltak jelentősebb vashámorai. l. *Heckenast G., 1991. 223–227 és 237.* E települések többségét más falvakkal együtt (Barka, Borzova, Dernő, Hárskút, Kovácsvágás, Lucska, Szilice) az 1881. évi LXIV. tc. alapján Gömör megyéhez csatolták.

¹⁵ A továbbiakban Bódvaszilás és Bódvarákó régebbi nevét használom az egyszerűség kedvéért (Szilas, ill. Rákó).

eljárással választottam ki, sokkal inkább módszertani szempontok vezéreltek: az adatbázis megtervezése és tesztelése, a háztartástípusok és a foglalkozási nomenklatúra kódolása, az adatbázis¹⁶ használata, az egyes fogalmak és kategóriák tartalmi azonosságának a megállapítása a különböző települések és összeírók esetében. A hét falu és Torna mezőváros tehát nem reprezentálja statisztikai értelemben az említett és a még lehetséges alrégió-típusokat, de miután a megye népességének több mint egynegyedét alkották 1869-ben, így e nyolc település alkalmas arra, hogy a népszámlálási lajstromok feldolgozásának menetét rajtuk keresztül mutathassam be. A mintában szereplő települések vizsgálatával megállapítható a népszámlálási lajstromok megbízhatósága és a használt fogalmak konzisztenciája is.¹⁷

A források

A történeti Torna vármegyére vonatkozó levéltári források közül kiemelkedő jelentőségűek az 1857. évi „osztrák” és az 1869. évi első hivatalos magyar népszámlálás házankénti gyűjtőlajstromai¹⁸, az egy házban élők név szerinti felsorolásával, nemük, születési évük, vallásfelekezetük, családi állapotuk, foglalkozásuk és a jelen- ill. távollevő népesség feltüntetésével. Az 1869-es népszámlálás végrehajtásakor a fentiek mellett feltüntették még a születési helyet, az írni-olvasni tudás fokát, a ház és a gazdasági épület helységeinek számát és megnevezését, valamint a házhoz ill. a háztartásokhoz tartozó állatállományt. Az 1850/51-es népszámlálás *bejelentési ívei* nincsenek meg, de a településekről fennmaradtak az ún. *helységi áttekintések*, amelyekben minden ház és azon belül minden *lakófél* („Wohnpartei”) külön szám szerint szerepel. A *háztartásfőket* (tkp. „lakófő”) itt csak a minden településhez mellékelt *helységi marhaszám táblája* („Viehstands-Tabelle vom Jahre 1850”) ill. egyéb pótlólagos források alapján lehet azonosítani. Az 1850. évi *helységi áttekintésekben* a foglalkozás az egyedüli kategória, amely a *bejelentési ív* alapján nem kapott helyet a házakat és lakófeleket kimutató összesítő íven, itt tehát kiegészítő források alkalmazása szükséges (lásd az V. és VI. sz. mellékleteket).

Az 1857. évi népszámlálás esetén a *főlvételi ívekben* a foglalkozási besorolásra egy 18 rovatból álló „foglalkozási nomenklatúra” készült (lásd IV. sz. mellékletet), amely nem alkalmas a pontos foglalkozásszerkezet feltárására.

¹⁶ Az adatbázis megtervezéséhez nyújtott észrevételeiért Heinrich Bergernek (Universitát Wien), Norbert Winnigenek (MPI Göttingen) és különösen Heilig Balázsnak tartozom köszönettel. Az adatrögzítést Heilig Balázssal közösen végeztem, segítségéért itt szeretnék köszönetet mondani.

¹⁷ A történeti népszámlálások megbízhatóságának vizsgálata, a lajstromok forráskritikai elemzése különösen Angliában tekinthet vissza nagyobb múltra. L. pl. Drake, M. 1972., Higgs, E. 1995., Armstrong, W.A. 1978.

¹⁸ ŠOBA KE, ATŽ Sčítanie Ľudu v r. 1857, ill. ŠOBA KE, TŽ II. Sčítanie Ľudu v r. 1869. (193. lt. sz.).

Egy az 1857. évi népszámlálás előírásaival kapcsolatos magyarázó emlékirat szerint “a felosztásnak egyáltalán nem az a célja, hogy minden egyes rovat tartalmazzon a maga abszolút számát. [...] A népszámlálásnak jelen esetben más feladata van, mégpedig relatív számok elérését óhajtja, vagy más kifejezéssel, csak azt akarja ábrázolni, hogy hogyan oszlik meg a lakosság foglalkozás, ipar, más megélhetési lehetőség szempontjából. Ennek a *felosztásnak sajátossága, hogy ott, ahol egy személy több foglalkozási ágba sorolható, vagy többféle jövedelmi ágból fakad megélhetési forrása, csak a leginkább figyelembe vehető foglalkozási ág, vagy jövedelmi forrás szerint lehet besorolni.*” [Kiemelés – most és a továbbiakban tőlem – P. P.]¹⁹ A „csak a leginkább figyelembe vehető foglalkozási ág, vagy jövedelmi forrás” szerinti besorolás természetesen tág értelmezési lehetőségeket adott a különböző felkészültségű összeíróknak, még akkor is, ha a besorolásra vonatkozóan egyértelműbben rendelkezett a népszámlálási utasítás. Torna mezőváros iparúzóinak több nominális forrás segítségével történő azonosítása után az 1857. évi népszámlálás foglalkozási nomenklatúrájáról és a háztartásfők foglalkozási besorolásairól megállapítható volt, hogy a feudális összeírások rendies szemlélete nyilvánult meg az 1857. évi népszámlálás foglalkozási kategóriáiban²⁰, ahol a tulajdonosi státus volt az elsődlegesen meghatározó besorolási elv, amely közvetlen rokonságot mutat a feudális-kori adóösszeírások kategóriarendszerével: a colonus (jobbágy) most a *földbirtokos*; az inquilinus (házas zsellér) a *ház- és járadékbirtokos*; míg a subinquilinus (házatlan zsellér) csoport a *napszámos* foglalkozási rovatba sorolva jelent meg.²¹ Torna mezőváros 1857. évi népszámlálásának fölveteli ívei alapján a valós foglalkozásszerkezet tehát nem állapítható meg. A tulajdonosi státus (ill. annak hiánya) elsődlegessége (földbirtokos, ház- és járadékbirtokos, napszámos zsellér) és a nem tulajdonosi státuson alapuló foglalkozási csoportok (iparúzó, kereskedő) másodlagossága és esetenkénti keveredésük volt kimutatható Tornán a különböző foglalkozási csoportok besorolásának elemzésekor.

Már Keleti Károly felvetette, hogy az 1857. és 1869. évi népszámlálások országos eredményeit tekintve az egyes korabeli “foglalkozási kategóriák” *tartalmának* azonossága megkérdőjelezhető.²² Példaként emlitem meg a Keleti által felsoroltakból a legkirívóbb, sokatmondó számbeli eltéréseket: a *ház- és járadékbirtokosok* száma az 1857. évi 171 273 főről 1870-re kevesebb, mint felére, 80 680 főre “csökkent”, a *napszámosok* száma 764 245-ről 1 369 312-re, majdnem “kétszeresére nőtt”, a *másféle szolgák* kategóriájába soroltak száma 376 919-ről 1 143 075-re változott, ami több mint háromszoros növekedést

¹⁹ Dányi D. 1993. 135.

²⁰ Pozsgai P. 1996., Tóth Z. 1987. 78. A foglalkozási statisztika fejlődésére és a népszámlálások foglalkozási csoportjainak összehasonlító vizsgálatára l. Tóth Z. 1986. 407–419. és 1987. 62–85.

²¹ A földbirtokos (Landbesitzer) csoportba került a kisbirtokos parasztság és a közép- és nagybirtokos nemesség is. A birtok nagyságáról egyik népszámlálás sem közölt adatokat, így az összesítő ívekből már nem lehetett a földbirtokosokat birtoknagyság alapján csoportosítani.

²² 1870. évi népszámlálás, 257.

jelentene stb. A földműveléssel és iparúzással foglalkozók arányainak “túlzott mértékű növekedése” mögött is a két népszámlálás különböző célkitűzései és az egyes foglalkozási kategóriák tartalmi eltérései állhatnak. Torna mezőváros iparosainak és háztartásaiknak vizsgálatakor kimutatható volt – három időmet-szet összehasonlításával, ill. kiegészítő források bevonásával –, hogy a mezővárosi önálló kézművesek több mint fele ház- és járadékbirtokosként, egy kisebb hányada pedig földbirtokosként szerepelt az 1857. évi népszámlálás *fölvételi ívein*, és csak mintegy harmadát írták össze valóban iparosként. Az 1857. évi népszámlálás lajstromainak fenti fogyatékoságai az 1869. évi lajstromokkal és az egyházi anyakönyvekkel összevetve helyesbíthetők. Az 1857. évi és az 1869. évi népszámlálási lajstromok történeti demográfiai és társadalomtörténeti célú együttes alkalmazásával részben az 1869. évi népszámlálás adatfelvételi hiányosságai is korrigálhatók. Így az 1857. évi fölvételi íveken a foglalkozási besorolás szempontjából sokkal megbízhatóbb 1869. évi népszámlálási lajstromokkal (ahol a háztartásfő ill. az egyes önálló családtagok neve mellett többnyire szerepel *hivatásának és foglalkozási viszonyának* megnevezése I. I. sz. melléklet) történő összevetése és anyakönyvi adatokkal való korrekciója után e két népszámlálás lajstromai jelenthetik az összehasonlító kutatás gerincét. Ezért a következőkben azt próbálom bemutatni, hogyan lehetséges a két népszámlálás lajstromainak összevetése, és milyen lehetőségek vannak az adatok kontrollvizsgálatára.

A lakófél fogalma és használata

A két népszámlálás szerkezeti összehasonlításához az egyes foglalkozási csoportok tartalmi összevetésén kívül alapvető fontosságú a *háztartás* fogalmának tisztázása. A 19. század közepén, az osztrák abszolutizmus célkitűzéseinek megfelelően végrehajtott népszámlálások (1850/51, 1857) még mindig sok rokonságot mutatnak a korábbi feudális összeírásokkal, de nagy előnyük, hogy a népességet házankénti gyűjtőlajstromokon írták össze, és e lajstromok néhány vármegye településeire vonatkozóan fennmaradtak. E két népszámlálás azonban még elsősorban katonai szempontból volt fontos az osztrák államigazgatás számára, így a katonai utánpótlás biztosítása miatt a férfi népesség részletezése az összeíróívek szerkezetében jelentős hangsúlyeltolódáshoz vezetett. Az említett népszámlálások célkitűzéseiből az is kitűnik, hogy nem törekedtek a pontos foglalkozási viszonyok feltárására.²³

E két, az osztrák közigazgatási szervek által végrehajtott népszámlálás vezette be a *lakófél* fogalmát (Wohnpartei), amely nem kapcsolható a korábbi népességösszeírások *familia* fogalmához, amely az egy fedél alatt élők – és egy

²³ Az 1857. évi népszámlálás bevezetésében (V.) olvasható: "Es handelt sich hierbei nicht um die absolute Genauigkeit in Betreff der Eintheilung der Bevölkerung nach den Nahrungszeigen."

asztalnál étkezők – közösségét jelentette.²⁴ A "lakófél" mint népszámlálási felvételi egység tartalmára nézve az 1850. évi népszámlálás „Hivatalos Utasítása” ad némi támpontot, amely így rendelkezik az összeírt népesség tagolására vonatkozóan: „Egy különös fölvételi ívet kapnak a népszámlálásnál: a) minden házasságban élő gyermekével együtt, vagy ha nincsenek azok nélkül; b) fi- vagy nőözvegy, ha gyermeke van; c) azon nőtlen vagy hajadon és özvegy *gyermektelen* személyek, kik cselédet tartanak, és magokban laknak vagy saját vagyon, hivatal- vagy keresetből élnek.”²⁵ [Kiemelés az eredeti utasítás szerint.] A lakófél (Wohnpartei) fogalma tehát ebből az utasításból következően a nukleáris családok elkülönítését célozta.

Ez a fogalom az 1857. évi népszámlálásnak is alapegysége maradt, de használatában – a tornai és a szőlőszárdi összeírói gyakorlat elemzése alapján – jelentősen eltért az 1850. évitől. Ekkor a gyakorlatban már nem érvényesült a nukleáris családok, az együttélő rokon családmagok merev elválasztásának a szabálya, hanem a tulajdoni státus szerinti elkülönítés érvényesült a *lakófél-háztartásokra* vonatkozóan. A „házbirtokos” szülő és házas gyermeke többnyire ugyanabban a lakófélben szerepel a lajstromokon. A fiatal pár házon belüli feltételezhető térbeli elkülönülését Tornán éppen ezért nem elválasztóvonallal vagy másik felvételi ív kitöltésével jelölték, hanem a szülőkhöz (és nőtlen, ill. hajadon testvéreikhez képest) néhány sorral lejjebb írták össze őket. (Lásd IV. sz. mellékletet.) Az egy házban lakó házas testvérek azonban szinte kivétel nélkül önálló „házbirtokosok” voltak, akiknek családjait külön lakófél-háztartásokként tüntették fel a lajstromon.

A lakófél-fogalom formálisan használatban maradt az első, már a magyar statisztikai szervezet által előkészített és végrehajtott 1869-es népszámlálás idején is.²⁶ Ennek az átvételnek egyik oka lehetett, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia két felében azonos időpontban végrehajtott két népszámlálás összehasonlíthatóságát tartották szem előtt. A magyar népszámlálás utasítása sem tisztázta pontosan, hogy mit is kell lakófél alatt érteni, s ez különösen azokban az estekben jelent gondot, amikor az egyes összeírók az egy házban együttélő rokoni csoportokat választották szét „lakófelekre”. Az eddigi vizsgálatok alapján megállapítható, hogy nagyon különbözőképpen értelmezték ezt a „felvételi egységet” (Aufnahme-Einheit). Egyes falvaknál a valóságos viszonyokat tükrözte a háztartások elkülönítése, míg máshol ez a szétválasztás nem mondható sem megalapozottnak, sem következetesnek – azaz nem vette figyelembe a valós tulajdoni, rokoni és fogyasztási-termelési viszonyokat.

²⁴ A II. József által elrendelt népszámlálási utasítás *Família* fogalmára l. Thirring G. 1938. 150–151.

²⁵ Közli Dányi D. 1993. 92–93.

²⁶ A „lakófél” kérdésére l. még Ficker, A. 1870. 78. és Faragó T. 1989. 439.

*Az 1857. és az 1869. évi népszámlálások háztartási lajstromainak összehasonlíthatóságáról*²⁷

Az említett két népszámlálás tehát – a későbbi népszámlálásoktól eltérően – az említett lakófél-háztartásokat tekintette a számlálás alapegységének, nem az egyént. A modern társadalomtörténeti kutatások számára ez nem lebecsülhető előnyöket is jelent a család- és háztartásszerkezeti vizsgálatokra nézve, hisz a háztartási lajstromon szereplő személyek általában könnyen áttekinthetők rokoni viszonyuk, életkoruk, családi állapotuk, a családhoz tartozó gyermekek száma stb. alapján. Az 1869-es népszámlálás főlvételi ívein a háztartásban együttélő családtagokon és rokonokon kívül mindazok szerepelnek, akik a népszámlálás időpontjában, mint “nem családtagok” a háznéphez²⁸ tartoztak. Az egyik alapvető különbség a két népszámlálás között a jelenlevő (tényleges) és a honos (jogi) népesség számbavételének a kérdése. 1857-ben a “helybeli illetőségűek” számbavételére törekedtek. 1869-ben viszont a ténylegesen jelenlevő népességet vették alapul a számláláskor, de feltüntették azt is, hogy helybeli vagy idegen-e az adott személy (legalábbis ezt célozta a népszámlálási utasítás); 1857-ben viszont a honos népességről mutatták ki, hogy az illető jelen volt, avagy távol a népszámlálás időpontjában. Ez a “fordított logika” korrigálható és a két népszámlálás felvételi íveinek összehasonlító elemzésével “közös nevezőre” (jelenlevő népesség) hozható. 1857-ben az iparos legények (segédek) és az inasok (tanulók, tanoncok), szolgák, szolgálók, napszámosok és egyéb jelenlevő “nem helybéliek” kimutatása mind – a lajstromtól elkülönítve – a “helységbeli idegenek táblájában” történt. A házszámok és a “lakófelek” sorszámai alapján azonban ők is besorolhatók a megfelelő háztartásokhoz. A családok és velük élő rokonaik így kiegészíthetők a “nem családtagok” csoportjával. (Az 1857-es népszámlálás háztartási ívein mindig pontosan meghatározták a rokonok háztartásfőhöz fűződő viszonyát, míg ugyanez már nem mondható el az 1869. évi lajstromokról: itt egyes számlálóbiztosok feltüntették a rokonsági

²⁷ E két népszámlálás lajstromainak vizsgálata annál is inkább indokolt, mert a szórványos előfordulásokon túl, sok helyen nagyobb területi-közigazgatási egységekre is fennmaradtak a háztartási gyűjtőlajstromok. A Hajnal István Kör “1869-es Műhelye” tagjainak munkamegosztásából következően a szlovákiai levéltárak anyagának feltárását végzem. Eddig három felvidéki megye településeinek – az önálló törvényhatósággal rendelkező városok kivételével – háztartási lajstromait sikerült megtalálnom (Zólyom, Szepes, Torna), további egy megye településeinek pedig a községi összesítéseit. A magyarországi levéltárakhoz intézett felhívásra is több helyről pozitív választ kapott a “Műhely”: több megyei és települési szintű népszámlálási adatfelvétel meglétéről tudósítottak. (A tudakozódás eredményeit hamarosan közreadjuk.)

²⁸ A „házközösség” kifejezés hagyományosan a délszláv nagycsaládokra való alkalmazása miatt (pl. *Tárkány Szűcs E. 1981. 445.*) a „háznép” fogalommal jelölöm mindazokat a vérségi és affinális rokon, valamint nem rokon személyeket, akik egy adott időpontban a házhoz, mint háztartási egységhez tartoztak.

viszonyt, míg mások nem, vagy csak elvétele.) Ez átvezet ahhoz a kérdéshez, hogy vajon kit tekintettek 1857-ben idegennek, és kit helybelinek. Az összeíró biztosok által kötelezően betartandó császári rendelet szerint mindenki honosnak volt tekintendő, akiről a felvételi ív szerkesztésekor „valamely más községhez tartozása be nem bizonyíthatik”. Az 1869. évi népszámlálás végrehajtásánál *helybelinek* tekintették azt, aki legalább egy év óta állandóan helyben lakott, és „más községbe való illetékességét a számlálás alkalmával ki nem mutathatja”. Az 1857. évi népszámlálás „hagyatéka” még tetten érhető, de új elemként már megjelent a letelepedés, a huzamosabb helyben lakás időtartamának beszámítása. A két népszámlálás eredményeinek makroszintű összehasonlítása a honosság, a jelen- és távollét időtartama tekintetében csak nagyon korlátozott szinten valósítható meg.²⁹

További forráskritikai célú kutatásokat igényel, hogy az összeírók milyen szabadon értelmezték az egyes népszámlálási előírásokat, milyen műveltséggel rendelkeztek, és ez milyen különbségeket eredményezett az egyes vármegyei összeíró-körzetek adatszolgáltatási színvonalában.

A lajstromos népszámlálás már említett előnyei mellett bizonyos fokú hátrányt jelent, hogy az ilyen típusú számlálások esetén jelentős súlyponteltolódás figyelhető meg a lajstromon belül a háztartásfő javára. A háztartásban jelenlévő 14 éven aluli gyermekekről, ill. a nőkről, iskoláztatásukra és foglalkozásukra vonatkozóan csak sematikusabb információt közölnek. A keresők és eltartottak, önálló keresők és segítő családtagok számának megállapítása nehézkes, bár többségében nyilvánvalóan kitűnik a lajstromokból. Ebben a tekintetben különösen az 1857. évi népszámlálás „fölvételi ívei” adnak sematikus tájékoztatást, mert a „férfi személyek 14 éven felül” és a „nők és gyermekek” csak egy-egy összefoglaló rovatot kaptak a foglalkozási nomenklatúra végén.

Az 1869. évi népszámlálás lajstromai nem adnak felvilágosítást a tulajdonviszonyokra, 1857-ben viszont a házbirtokosok személyét is feltüntették, ami a ház- és lakásstatisztikai vizsgálatok fontos feltétele (a ház beosztását itt azonban nem ismertették). Az állatállományt 1857-ben külön táblában foglalták össze, ahol azonban elkülönítették az állatokat „lakófelek” szerint, míg 1869-ben sokszor csak pótlólagos források segítségével lehet megállapítani a háztulajdonosok személyét. A két népszámlálás nominális összevetésének hozadéka már az eddigiek alapján is jól felmérhető.

Az 1857. és 1869. évi népszámlálások házankénti adatfelvételi ívei a mai Magyarország területén csak nagyon ritkán lelhetők fel, mert az első világháborút követően nagyjából kiselejtezték azokat. Ritka szerencsének mondható, hogy Torna vármegyére mindkét népszámlálás eredeti háztartási adatfelvételi ívei fennmaradtak. Bár e forráscsoportot is „történeti forrásként” kell kezelni, azaz felhasználhatóságát csak a kellő forráskritikai elemzés után lehet körülha-

²⁹ 1870. évi népszámlálás, 2. A két népszámlálás eredményeinek összevethetőségére, ill. annak nehézségeire a *honosság* tekintetében l. még Keleti K. elemzését: 1870. évi népszámlálás, 74.

tárolni, mégis a korabeli források közül az egyedüliek, amelyek a népesség egészét felölelik, és nem pusztán gazdasági vagy katonai (bár ez utóbbi szempont az 1850. és az 1857. évi népszámlálásoknak még meghatározó tényezője volt) célú felmérés alapjául szolgáltak. Különös jelentőségük e népszámlálási adatoknak, hogy segítségével tanulmányozhatók egy magyarországi régió iparosodás előtti demográfiai, foglalkozásszerkezeti, életmód- és műveltségbeli viszonyai. E forráscsoportok lehetőségeinek kiaknázása, néhány települési szintű elemzéstől eltekintve még nem történt meg.³⁰

A regionális összehasonlító vizsgálat lehetőségei és korlátai az 1869. évi népszámlálási lajstromok alapján

A) Foglalkozási szerkezet

A vizsgált nyolc település valós foglalkozásszerkezeti arányainak megállapítása és a települések közötti összevetés az 1869. évi lajstromok eredeti bejegyzései alapján több nehézségbe ütközik. Az összeírók által a lajstromokra bejegyzett foglalkozási elnevezéseket alapul véve nem állapíthatóak meg egyenesen, hogy kik a keresők és az eltartottak, mert sok esetben csak a háztartásfő foglalkozása van feltüntetve (l. pl. Dernő, Rákó, Szádelő), a háztartásban jelenlévő felnőtt családtagoknál gyakran nem található foglalkozási megnevezés, vagy a háztartásfő foglalkozásával való azonosságra utalóan csak „dto” [dettó] áll a megfelelő rovatban. A foglalkozási bejegyzések alapján nehéz meghatározni a segítő családtagok körét is. A háztartásfőével azonos foglalkozás nem bizonyítja kielégítően, hogy a családban jelenlévő felnőttek a családi gazdaságban tevékenykedtek. Ez különösen a napszámosként összeírt rétegnél mutathat jelentős eltéréseket, hisz ebben az esetben nem mindegy, hogy földdel is rendelkeztek-e a házon kívül vagy csak a házat bírták, vagy esetleg még azt sem. A birtokos parasztságnál („földműves”, „földész”, „gazda” stb.) a háznál jelenlévő földművesként összeírt felnőtt – nőtlen és házas – utódok nagyobb valószínűséggel tekinthetők a családi gazdaság segédmunkaerejének, mint a nagyon sokrétű tevékenységet jelölő napszámosság esetében, akiknél – még ha kisebb részben rendelkeztek is kis földdel és néhány marhával – a napszámba járás meghatározó tevékenységforma és jövedelemforrás lehetett.

³⁰ Török Katalin tanulmányában az 1857-es népszámlálás házkénti lajstromait felhasználva elemezte a baskói paraszti gazdaságokat és háztartást (*Török K. 1981.*), Tóth Zoltán bodrogi kutatásai során a lukai társadalom elemzéséhez használta fel az 1869-es népszámlálás részletes adatait (*Tóth Z. 1996. 9–22.*), a Debrecen belvárosára fennmaradt 1869-es népszámlálási anyagot a debreceni várostörténeti kutatócsoport Mazsu János vezetésével számítógépre vitte, és a feldolgozásra előkészítette; legutóbb pedig Kiskunhalas monografikus történeti kutatása során használták a népszámlálások községi összesítő íveit.

Nehezíti a feldolgozást, hogy az összeírók különbözőképpen értelmezték a „háztartást”: néhol a többcsaládos együttélés valós tulajdoni és gazdálkodási viszonyainak megfelelően választották el a *lakófeleket* egymástól (pl. Szőlősárdó), máshol viszont az egy fedél alatt élő rokon családmagokat, sokszor akkor is elválasztották egymástól különálló *lakófél-háztartásokra*, amikor a birtoklás és gazdálkodás nem különült el a családok között. Több esetben nem lehet az összeíró által háztartásfőnek tekintett (a lajstromban első helyen szereplő, ill. a lakófeleket elválasztó vonalak után az első sorban összeírt) személy foglalkozását az egész háztartásra vonatkoztatni. Ez különösen azokra az özvegyasszonyokra vonatkozik, akiket ugyan az első helyen írtak össze, de foglalkozásként már azt tüntették fel, hogy „fia tartja”, „veje tartja” vagy „kegyelemből él”. Ezekben az esetekben nyilván nem lehet eltekinteni attól, hogy a háztartás élén egy özvegyasszony állt – bár *háztartásfőisége* némelykor megkérdőjelezhető –, de „hivatását” vagy „foglalkozási viszonyát” mégsem lehet a háztartásban vele együttélőkre vonatkoztatni. Többségében azonban az özvegyasszony-háztartásfők elhunyt férjük foglalkozási státusát „vitték tovább”.

Néhány további probléma

– A ház és a föld tulajdoni viszonyainak megállapításához az 1869. évi népszámlálás lajstromai csak kivételesen nyújtanak támpontot, így nem állapítható meg pusztán a lajstromok alapján, hogy a tulajdonos és a háztartásfő személye mindig egybeesik-e.

– Előfordult néhányszor, hogy nem rokon családmagok és családok tagolódtak be a háztartásba, és ezek férfi családfeleinek foglalkozása esetenként eltért az első sorban feltüntetett háztartásfőtől.

– A háztartásfő foglalkozásán kívül viszont az összeírók nem egységesen tüntették fel, ill. hagyták el a segítő családtagok, felnőtt keresők foglalkozását, és ez jelentősen megnehezíti az érdemi foglalkozásszerkezeti összehasonlítást.

Az 1. táblázatban a vizsgált nyolc település összeírt és jelenlevő (tényleges) népessége, illetve a lakófél-háztartásfők nemek közötti megoszlása mellett a 14 éves és annál idősebb népesség nemek szerinti megoszlását és közülük a „hivatással” és/vagy „foglalkozási viszonytal” összeírtakat tüntettem fel.

1. A vizsgált települések népessége, illetve a 14 éven felüliek részletezése nemek közötti megoszlásuk és foglalkozási viszonyuk feltüntetése alapján, 1869

Települések	Nyolc település népessége					14 éves és idősebb					
	összeírt	jelenlévő	lakófél-háztartásfő			az összes népességen belül			ebből foglalkozási bejegyzéssel összeírt		
			férfi	nő	össz.	férfi	nő	össz.	férfi	nő	össz.
Torna	1468	1417	256	66	322	430	509	939	414	436	850
Dernő	824	816	119	13	132	255	237	492	178	42	220
Szőlősdó	447	445	72	16	88	151	153	304	150	153	303
Perkupa	892	871	135	33	168	265	295	560	265	294	559
Rákó	414	414	90	11	101	152	141	293	148	10	158
Szilás	1006	986	175	52	227	296	309	605	294	302	596
Körtvélyes	472	466	83	15	98	153	161	314	145	147	292
Szádelő	323	315	54	9	63	96	103	199	91	36	127
Összesen	5846	5730	984	215	1199	1798	1908	3706	1685	1420	3105

Bár a népszámlálási utasítás szerint csak a 14 éven aluliaknál maradhatott volna e két rovat kitöltetlenül, ebben a tekintetben is az előírások és a végrehajtás közötti jelentős eltérések láthatók a táblázatból.³¹ Elsősorban a települések eltérő összeírási színvonala a szembeötlő. Amíg Perkupán, Szilason és Szőlősdón tulajdonképpen 100 százalékosnak tekinthetjük a „hivatása vagy foglalkozási viszonya” rovatok kitöltését (bár a háztartásfő felesége és a női segítő családtagok neve mellett Szilason és Szőlősdón is csak a „hivatása” oszlopot (l. a 3. táblázatot) töltötték ki) – és ez Tornán és Körtvélyesen is meghaladta a 90 százalékot –, addig Dernőn (45%), Rákón (54%) és Szádelőn (64%) csak jóval kisebb mértékben töltötték ki e rovatokat.³² A nemek közötti aránytalanságok mértékét szemügyre véve jól látható – Szőlősdó kivételével – a női foglalkozási bejegyzések relatíve kisebb aránya a hasonló korú férfi népességhez képest. A 14 éven felüli férfiaknál csak a dernői lajstromokon

³¹ A népszámlálás ide vonatkozó utasítását lásd: *1870. évi népszámlálás, 10.* Az „Oktatás a felvételi ívek betöltéséhez ...” 10. pontja alatt.

³² Az összeírt népesség alatt értem mindazokat, akiknek a neve a lajstromban szerepelt függetlenül attól, hogy jelen volt-e vagy távol. A jelenlévő népesség száma, ha többnyire nem is jelentősen, de eltér a KSH által publikált eredményektől, amelyek a KSH 1900. évi népszámlálási kötetében a következők voltak 1869-re vonatkoztatva (a zárójelben az 1900. évi népszámlálás adata áll, majd utána szerepel, hogy ez felfelé vagy lefelé tér-e el a tényleges népességtől): Torna (1469) +52; Dernő (820) +4; Szőlősdó (443) -2; Perkupa (869) -2; Rákó (414) 0; Szilás (1006) +20; Körtvélyes (470) +4; Szádelő (317) +2. Az eltérések egyedül Torna és Szilás esetében mondhatók jelentősnek. Az utóbbinál az összeírt népességgel megegyezik az összeíró által ténylegesnek tekintett népességszám, amely téves értelmezés következménye is lehet. Ugyanitt legalább 12 olyan „idegent” is összeírtak, akik a lajstromok tanúsága szerint távol voltak. A tornai összeírónak is gondjai voltak a „honos” és a „jelenlévő tényleges” népesség megkülönböztetésével. A publikált tényleges népesség itt is csaknem a teljes összeírt népesség összegével egyenlő. Elgondolkodtató az is, hogy Rákón pl. nem volt távollévő helybeli, csak jelenlévő idegen.

tapasztható a foglalkozási bejegyzések alulreprezentáltsága (70%), a többi hét település esetében azok mindenütt elérik, ill. öt esetben meg is haladják a 95 százalékot. Kirívóan alacsony arányban írták össze Rákó (7%), Dernő (18%) és Szádelő (35%) 14 éven felüli női népességének foglalkozását.

A 2. táblázatban az összes foglalkozási bejegyzést vettem össze a valós foglalkozási megnevezésekkel (*tényleges foglalkozás*). Ez utóbbiak köréből kizártam a rokonsági megjelöléseket („neje”, „leánya” stb.), a „fia tartja”, „veje tartja”³³ és egyéb, nem foglalkozásnak minősülő bejegyzéseket. A *dettó*-t, ugyanakkor teljes értékű foglalkozási megnevezésnek tekintettem, amikor az egy ténylegesen kereső foglalkozásra utalt. Figyelembe kell azonban venni a „deto” [dettó] használatánál – amelyet a minta településeiben érdekes módon többnyire csak a foglalkozásra vonatkozóan használtak az összeírók –, hogy annak természetesen más volt a *tartalma* a különböző nemű és életkorú családtagoknál (pl. egy földműves felesége és 18 év alatti fia esetén ez jelenthette azt a gazdasszonyt, aki alkalmanként a mezei munkákban is segített és fiát, akire leginkább a segítő családtag elnevezés illene).

2. A vizsgált települések népességének foglalkozási viszonya a lajstromokon szereplő bejegyzések alapján, 1869

Települések	Lakófél-háztartásfők						18 éves és idősebb (nem háztartásfő)					
	„hivatással” és/vagy „foglalkozási viszonyal”			ebből tényleges foglalkozással			„hivatással” és/vagy „foglalkozási viszonyal”			ebből tényleges foglalkozással		
	férfi	nő	össz.	férfi	nő	össz.	férfi	nő	össz.	férfi	nő	össz.
Torna	256	66	322	253	59	312	128	325	453	127	191	318
Dernő	119	11	130	118	11	129	60	26	86	56	22	78
Szőlősdó	72	16	88	71	15	86	59	117	176	59	116	175
Perkupa	135	33	168	135	33	168	105	223	328	104	217	321
Rákó	89	6	95	89	6	95	49	2	51	49	2	51
Szilás	175	52	227	175	49	224	96	224	320	71	12	83
Körtvélyes	83	15	98	83	11	94	56	125	181	55	123	178
Szádelő	54	9	63	54	8	62	27	25	52	27	24	51
Összesen	983	208	1191	978	192	1170	580	1067	1647	548	707	1255

A táblázatból látható, hogy a háztartásfőket túlnyomórészt *tényleges* foglalkozással írták össze (ez a nő háztartásfők esetén is 92,3%). A 18 éves és idősebb – nem háztartásfő – férfi és női népesség között azonban már nagyon lé-

³³ A háztartásfőként (első sorszám alatt) összeírt, de foglalkozással nem rendelkező özvegyasszonyok - akár az szerepel, hogy *fia tartja*, akár üresen van hagyva - sajátos problémát jelentenek a népszámlálási adatok feldolgozásánál és a foglalkozási kódolásnál. A háztartásban szereplő felnőtt kereső(k) vagy volt férjük foglalkozása alapján azonban többnyire valószínűsíthető a megélhetési forrásukat még akkor is, ha nem szerepel semmi nevük mellett a foglalkozásra vonatkozó oszlopokban. Erre lásd még Tillot, P.M. 1972. 122.

nyegesek az eltérések.³⁴ Amíg a férfiaknál (Szilas kivételével) szinte kivétel nélkül tényleges foglalkozást tüntettek fel, a nőknél azonban ugyanez már csak három településre (Körtvélyes, Perkupa, Szőlösardó) vonatkozóan mondható el. Dernőn, Rákón és Szádelőn sok esetben már a foglalkozási rovatokat is üresen hagyták a 18 éves és idősebb női korcsoportokra vonatkozóan. Jól látható az eddigiekből az a hierarchia, amelynek élén a háztartásfő és foglalkozása áll – ez a meghatározó a háztartásban élők foglalkozására nézve –, majd őt követi a háztartásfő felesége és a házban még jelenlévő felnőtt férfiak. A felnőtt hajadonok, ill. a háztartásban lévő fiatalasszonyok foglalkozását vagy a háztartásfő, vagy a háztartásfő feleségének a foglalkozása határozta meg (3. táblázat).

A 3. táblázatban a birtokos paraszti háztartások példáján keresztül próbálom meg bemutatni a nyolc település eltérő összeírási gyakorlatát, a népszámlálási biztosok egyéni fogalomhasználatát. A férfi háztartásfők foglalkozási megjelölése a legegységesebb, de már itt is kérdéses, hogy a foglalkozási viszonyhoz beírt *földművelésből* (Torna) minden alkalommal tulajdonost, birtokos parasztot jelent-e. Hasonló a helyzet az *önállókkal* Körtvélyesen, mert amíg Szilason a *gazda* státus („hivatás”) egyértelművé teszi, hogy kikről is van szó, addig Körtvélyesen a *földművelő önálló* akár bérlőket is jelenthetne.

Jól látható a 3. táblázatból, hogy az utasítás mekkora fogalmi zavart okozott az egyes összeíróknál. Az utasításnak a 8. pontjában (a lajstrom 8. oszlopa) ugyanis megbontották azt a foglalkozási hierarchiát, amelyet a községi összesítő íveken alkalmaztak. Az „önállóan, mint vállalkozó” a községi áttekintésben ugyanis csak a különböző iparágaknál, a kereskedelemnél és a szállítási vállalatoknál fordult elő foglalkozási viszonyként, az ezeket megelőző *őstermelésnél* („Föld- és erdőművelésnél”, „vadászat- és halászatnál”, „bányászat- és kohászatnál”) azonban más kategóriák találhatók (a föld- és erdőművelésnél, pl. birtokosok, haszonbérlők, gazdatisztek, éves szolgák, napszámosok).³⁵ A körtvélyesi és szilasi összeírók látható módon a *birtokos* (a községi áttekintés fogalomhasználata)³⁶ vagy *tulajdonos* (lajstrom és utasítás) helyett az *önálló*-t alkalmazták.

A háztartásfő nők, akik szinte kivétel nélkül özvegyasszonyok voltak, férjük halála után többnyire azok foglalkozását – és *jogait* is – „örökölték.”³⁷ A *tulajdonos* státus az esetek többségében mintegy maga után vonta a „hivatás” azonosságát. Legkirívóbbak a dernői és szádelői lajstromok, ahol semmi nem különbözteti meg a női háztartásfők foglalkozását a férfiakétól. Torna, Perkupa, Szilas és részben Rákó ívein is azonban már általános az özvegyasszony-háztartásfőkre a *földésznő*, *földművelőnő*, ill. *gazdanő* megnevezés. Csak két

³⁴ Itt szándékosan nem a „14 éves és idősebb” népességet vizsgáltam.

³⁵ 1870. évi népszámlálás. 12. és Tóth Z. 1987. 62–85.

³⁶ A községi áttekintés *birtokos* kategóriája már a nemesi birtokosokat is magában foglalta, a szőlösardói összeíró azonban a lajstromokon már következetesen ezt használta a kisbirtokos parasztságra is.

³⁷ A *gazda* jogaival rendelkező *gazdasszonyokra* vonatkozóan l. Fél E.–Hofer T. 1969. 121–122.

településen – Körtvélyesen és Szőlőszárdon – jelenik meg az özvegyasszony-háztartásfők eltérő gazdasági szerepköre a hivatás rovatban (*háztartás vezetés*, ill. *család- v. házfeltartás*), de a foglalkozási viszony rovatban már itt is a férfiaknál szereplő bejegyzések találhatók. A nyolc település közül ez utóbbi két település és Perkupa összeírójának adatfelvétele, fogalomhasználata tekinthető a legkövetkezetesebbnek és legmegbízhatóbbnak.³⁸ Ez még inkább kiviláglik a „háztartásfő felesége” hivatása és foglalkozási viszonya rovataiban található bejegyzésekből. Csak az említett három település összeírói tartották szem előtt a népszámlálási utasítást, amely szerint:

[...] „ha nőnek vagy 14 éven felüli egyénnek külön keresete van, az is kiteendő; különben a *háztartás vezetése*, iskoláztatás vagy efféle irandó ezen rovatba ... csak 14 éven alóli egyéneknél maradhat e rovat kitöltetlenül...”³⁹

³⁸ Perkupán és Szőlőszárdon a közös csűrhasználatot is jelölték.

³⁹ Az 1870. évi népszámlálás. 1871. 10. VII. „Oktatás a felvételi ívek betöltéséhez számláló ügynökök és vizsgáló bizottsági tagok számára.” 10. pontja alatt.

3. A birtokos paraszti háztartások tagjainak foglalkozási megjelölései a lajstromokban

Település	HÁZTARTÁSFŐ (férfi)		HÁZTARTÁSFŐ (nő)		HÁZTARTÁSFŐ FELESÉGE		SEGÍTŐ CSALÁDTAG (férfi)		SEGÍTŐ CSALÁDTAG (nő)	
	„hivatás”	„föld- művelésből”	„hivatás”	„föld- művelésből”	„hivatás”	„föld- művelésből”	„hivatás”	„föld- művelésből”	„hivatás”	„föld- művelésből”
Torna	„földész” ¹	„föld- művelésből”	„földész”	„föld- művelésből”	„neje”/„csa- ládanya” ⁶	„dto” [földmü- velésből]	„földész” ⁸	„dto” [földmü- velésből]	„dto” [földmü- velésből], ill. „neje”	„dto” [földmü- velésből], ill. „háztartással”
Dernő	„földműves”	„tulajdonos”	„földműves”	„tulajdonos”	(nincs bejegyzés)	(nincs bejegyzés)	„földműves” ⁹	„tulajdonos”	(nincs bejegyzés) ¹⁵	(nincs bejegyzés)
Szőlősgazda	„földész”	„birtokos”	„család- feltartás”, ill. „háztartás” ²	„birtokos”, ill. „tulajdonos” ²	„háznál és gazdaságnál női munkák”	(nincs bejegyzés)	„földész”	„birtokos” ¹⁰	„háznál és gazdaságnál női munkák”	(nincs bejegyzés)
Perkupa	„földész”	„tulajdonos”	„földész”	„tulajdonos”	„a háztartás vezetése”	„tulajdonos”	„földész”	„dto” [tulajdonos]	„női teendők a háznál”, ill. „a háztartás vezetése” ¹⁶	„dto” [tulajdonos]
Rákó	„földművelő”	„tulajdonos”	„föld- művelő/nő”	„tulajdonos”	(nincs bejegyzés)	(nincs bejegyzés)	„földművelő”	„segéd- munkás” ¹¹	(nincs bejegyzés)	(nincs bejegyzés)
Szilas	„gazda”	„önálló”	„gazdánő” ³	„önálló”	„az előbbinek neje”	(nincs bejegyzés) ⁷	„attyanál van” ¹²	„földész”, ill. „segéd” ¹³	„az előbbinek neje”, ill. „attyanál van”	(nincs bejegyzés)

Település	folytatás									
	HÁZTARTÁSFŐ (férfi)		HÁZTARTÁSFŐ (nő)		HÁZTARTÁSFŐ FELESÉGE		SEGÍTŐ CSALÁDTAG (férfi)		SEGÍTŐ CSALÁDTAG (nő)	
	„hivatás”	„foglalkozási viszony”	„hivatás”	„foglalkozási viszony”	„hivatás”	„foglalkozási viszony”	„hivatás”	„foglalkozási viszony”	„hivatás”	„foglalkozási viszony”
Körtvélyes	„földművelő”	„önálló”	háztartás vezetés” ¹⁴	„önálló”	háztartás vezetés”	„önálló”	„földművelő”	„önálló” ill. „nem önálló” ¹⁴	háztartás vezetés” ill. „anya mellett segéd” ¹⁷	„önálló” ill. „nem önálló”
Szádelő	„földművelés”	„tulajdonos”	„földművelés”	„tulajdonos” ¹⁵	(nincs bejegyzés)	(nincs bejegyzés)	„földművelés”	„segítő” ill. „segéd”	(nincs bejegyzés) ¹⁸	(nincs bejegyzés)

1. „földműves” és „földművelő” az esetek egyötödében; 2. az esetek felében nincs bejegyzés a „foglalkozási viszony” oszlop rovataiban; 3. „földész” az esetek negyedrésszében; 4. egy esetben „háznál segédkező - önálló”; 5. egy esetben „önálló”; 6. az esetek harmadában „neje földész” és dettó, ill. földész és dettó; 7. néhányszor „önálló”; 8. valamint „fia”, „fia/veje földész”; 9. több mint kétharmad részben (16-ból 11 esetben) olyan 16 éven felüli férfi családtag volt jelen az összeírásakor, akinek a neve mellett nem szerepelt foglalkozási megjelölés; 10. néhány rovathatban a felülvizsgáló áthúzta a „foglalkozási viszony” oszlopban a „birtokos”/ill. két esetben „tulajdonos”/ bejegyzéseket; 11. öt esetben „tulajdonos”; három oldalági ill. affinalis rokon, kettő pedig özvegyasszony-háztartásfő felnőtt ill. legény fia; 12. valamint „atya mellett van”, „anya mellett van”, „vő”, „a háznál van”, „földész”; 13. „földész”, „földműves”, „anya mellett”, „vő”; özvegyasszony háztartásfősege esetén: „a háznál” ill. „anya mellett van” - a foglalkozási viszony néhányszor „gazda”, „gazdálkodók”, „gazdasági vezető”; 14. az „önálló” megjelölést - amennyiben az nem a háztartásfőre és feleségére vonatkozott - következetesen csak a házas fiúra és feleségére, ill. a férjes lányra és férjére alkalmazta az összeíró (törzscsalád, csonka törzscsalád és összetett *nagy-család* esetén); nem házas gyermeke ezt még akkor sem használta, ha már elmúlt 18-20 éves; 15. egy esetben „földműves - tulajdonos”; 16. „a háztartás vezetése” egy özvegyasszony kivételével mindenkor házas nők foglalkozásaként szerepelt, míg a „női teendők a ház körül” fele-fele arányban vonatkozott hajadonokra és férjezettekre; 17. emellett még: „a háztartásnál segéd”, „a háznál segéllő”, „házi segéd”, „anya segítője”, „anyai háznál van”; 18. csak a napszamosokat, szolgálókat, cselédeket, valamint az eltartottakat tüntették fel.

Tornán és Szilason már többnyire csak a háztartásfőhöz való viszonyt jegyezték be, mint hivatást (*neje*, ill. *családanya*), a foglalkozási viszonyt pedig vagy ki sem töltötték (Szilas), vagy egyszerűen „dto”-t írtak a földműves férj rovatában szereplő bejegyzés alá (Torna). Dernőn, Rákón és Szádelőn egyáltalán nem töltötték ki a földműves háztartásfő feleségére vonatkozó foglalkozási rovatokat.

A népszámlálási biztosok adatszolgáltatása a *segítő családtagokra*⁴⁰ vonatkozóan szintén nagyon eltérő. Érdekes módon a férfi segítő családtagokra éppen Rákó, Szilas és Szádelő összeírói alkalmazzák a *segédmunkás*⁴¹ (Rákó), a *segéd* (Szilas), ill. a *segítő* (Szádelő) megjelöléseket. Szilason a családi gazdasághoz és az apai foglalkozáshoz való kötődés is megjelent az *attyánál van* bejegyzésben („hivatás”).⁴² A szőlősárdói felülvizsgáló, Vajányi Lajos bizottsági tag a 10. számú házig következetesen áthúzta az összeíró által *birtokosként* feltüntetett házas és nőtlen fiúgyermekeket, de más megjelölést nem alkalmazott helyettük. Perkupán azonban ugyancsak ő volt a felülvizsgáló, és a háztartásfők tulajdonosi státusára utaló megjelölések alatt sorakozó fiú és lány gyermekekre egyaránt vonatkozó „dto”-kat már nem javította. Ez a következtetés nem valószínű, hogy az öröklésre és tulajdonmegosztásra vonatkozó helyi gyakorlat és szokásjog gyökeres különbözőségén alapult volna.⁴³ Sokkal inkább az 1869-es népszámlálás foglalkozási nomenklatúrájának az elégtelenségét tükrözi a háztartáson belüli munkamegosztás pontos leírására. A jelentős mértékben eltérő és különböző színvonalú adatszolgáltatásnak tehát egyrészt a felkért összeíró biztosok felkészületlensége, ill. eltérő társadalmi műveltsége, másrészt a népszámlálási utasítások által nem szabályozott kérdések megoldatlansága, ill. az utasítások félreértelmezhetősége volt az oka.

Vajányi kezdeti javításai fontos jelzések a háztartáson belüli hierarchia és a tulajdonátadás kérdéseire vonatkozóan. A barkai születésű perkupai református lelkész nyilván tisztában volt azzal, hogy apjuk életében a felnőtt fiúk valójában nem *birtokosok* (tulajdonosok), bár azonos a foglalkozásuk (*földész*). Ez az adott keretek között nehezen feloldható dilemmát jelentett az összeíróknak. A „segítő családtag” megjelölésére csak a már említett három település összeírói tettek kísérletet, többé-kevésbé következetesen alkalmazva az általuk használt kifejezéseket. Fontos adalék a családon belüli *önállóság* kérdésének megítéléséhez a körtrvényesi összeíró következetes fogalomhasználata (3. táblázat 14.

⁴⁰ Bár ez a fogalom ebben a szóösszetételben csak az 1900. évi népszámlálás tábláiban jelent meg, mindenképpen indokolt vizsgálatuk az 1869. évi népszámlálás lajstromai alapján is. (Nem házas, 14 éven felüli jelenlévő férfiak és nők, akik nem rendelkeztek a háztartásfőétől eltérő foglalkozással.)

⁴¹ A községi áttekintés *munkás* és a lajstromokon valamint az utasításban szereplő *segéd* kategóriákból képzett szóösszetétel.

⁴² A későbbi népszámlálások már részben meg tudták oldani a háztartásbeli nők, eltartott családtagok problémáját a keresők és eltartottak következetes kimutatásával. Thirring L. 1983. 99.

⁴³ Szőlősárdó és Perkupa szomszéd települések. Perkupán a háromgenerációs nagycsalád (sokszor oldalági családokkal kiegészülve) nem volt ritka az 1869. évi lajstromok tanúsága szerint. Az esetleges vagyonközösség megállapítása azonban pusztán a lajstromok alapján nem lehetséges.

jegyzet). Itt azonban nyilvánvalóvá válik, hogy az *önálló-nem önálló* kifejezések csak részben feleltethetők meg a modern statisztika „kereső-eltartott” fogalompárjának. A felnőtt, de még nem házas körtvélyesi fiúk minősítése: „nem önálló”. A szülőkkel együttélő házas gyermekek viszont már „önálló”-ként szerepelnek. Az ő gyakori lakótermbeli elkülönülésük párosulhatott némi gazdálkodásbeli önállósággal is.⁴⁴ A föld és a vagyon azonban többnyire a szülők kezében maradt Körtvélyesen és a többi vizsgált településen is. A törzscsaládok elterjedtsége mutatja a fiatal pár tulajdonhoz, a családi gazdasághoz való kényszerű kötődését. A szülők (különösen az apa) életében történő tulajdonátadás az 1869. évi népszámlálás idején nem volt jellemző a vizsgált régióban.⁴⁵ A *háztartásfőség* és a tulajdonosi státus túlnyomórészt együtt járt, ez tükröződik a nyolc település lajstromaiból is.

A mellékfoglalkozásra vonatkozóan az 1869. évi népszámlálási lajstrom nem tartalmazott kérdőpontot.⁴⁶ A paraszti és más falusi-mezővárosi foglalkozási csoportok sokrétű, évszakonként esetleg változó jövedelemszerzési formáinak sokféleségét elfedik a *földész-tulajdonos*, *napszámos-zsellér*, *kézműves-önálló* stb. foglalkozási bejegyzések. A foglalkozásra vonatkozó népszámlálási utasítás pedig az 1857. évivel⁴⁷ alapjaiban megegyező volt:

[...] „a foglalkozásra nézve azonban megjegyzendő, hogy a mely lakófelnek többféle alkalmazása van, csakis azon foglalkozása, *mely után nagyrészt él*, vezetendő az illető rovatba.”

Az „Oktatás a községi áttekintés szerkesztéséhez” c. részben pedig a következőket olvashatjuk a 12. pont alatt:

„A mely egyének többféle keresete van, azon rovatba vezetendő, mely az általa is főkeresetül bevallottnak megfelel.”

A főkereset egyedüli feltüntetésének eredetileg a kettős számbavétel elkerülése volt a célja.⁴⁸ Joggal vetődik fel a kérdés, hogy vajon az összeírók mi alapján határozták meg a „főképeni keresetet”, hová sorolták be, pl. a tornai Kolbenheyer Bertalan festőmestert, aki „mellesleg” birtokos és haszonbérelő is volt, vagy Peregrin Jánost, aki kovácsként is a mezőváros legnagyobb gazdái közé tartozott?⁴⁹

⁴⁴ A szülőkkel törzscsaládban együttélő fiatalok lehetséges önállóságának fokozataira: *Tárkány Szűcs E. 1981. 433–436. és Fél E. 1993. 75–77.*

⁴⁵ Az amerikai kivándorlás azonban „új jogszokásokat létesített”, gyakoribbá vált a szülők (ill. az apa) életében a tulajdonátadás. *Mattyasovszky M. 1904. 302–305.*

⁴⁶ Először az 1880. évi népszámlálás számlálólapjain jelent meg a „van-e mellékkeresete és milyen?” kérdés.

⁴⁷ *1857. évi népszámlálás V–VI.*, továbbá „B. melléklete” 5. pontja (*Dányi D. 1993. 106.*).

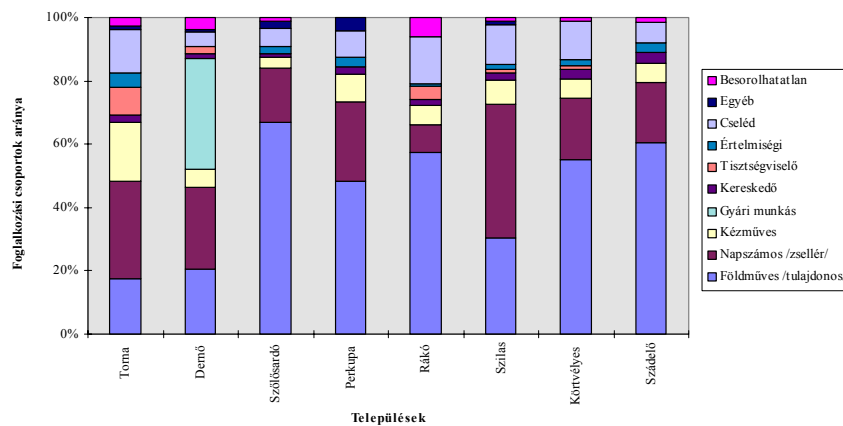
⁴⁸ *1857. évi népszámlálás. VI.*

⁴⁹ A tornai községi összesítő ívek sajnos nem maradtak fenn, de a tornai települések többségénél vizsgálható, hogy a több foglalkozási bejegyzéssel összeírt háztartásfőket milyen elvek alapján sorolták be az összesítő ív egy adott csoportjába.

4. Lakófél-háztartásfők foglalkozási megoszlása 1869-ben⁵⁰

Települések	Foglalkozási csoportok									
	Földműves (tulajdonos)	Napszámos (zsellér)	Kézműves	Gyári munkás	Kereskedő	Tisztviselő	Értelmiségi	Cseléd	Egyéb	Besorolhatatlan
Torna	56	100	60	0	7	28	15	44	4	8
Dernő	27	34	8	46	2	3	0	6	1	5
Szőlősdő	59	15	3	0	1	0	2	5	2	1
Perkupa	81	42	15	0	4	0	5	14	7	0
Rákó	58	9	6	0	2	4	1	15	0	6
Szilás	69	96	17	0	5	3	3	29	2	3
Körtvélyes	54	19	6	0	3	1	2	12	0	1
Szádélő	38	12	4	0	2	0	2	4	0	1
Összesen	442	327	119	46	26	39	30	129	16	25
	1199									

I. Lakófél-háztartásfők foglalkozási megoszlása (%) 1869-ben

⁵⁰ A cselédek foglalkozási csoportban az uradalmi cselédeken kívül, a városi cselédek és a megyei szolgák háztartásai találhatók.

B) Család- és háztartásszerkezet

A foglalkozásszerkezetnél említett nyolc településből öt esetében lehetett a házon belül feltüntetett személyek között a rokoni viszonyt megállapítani az összeíró bejegyzései alapján (vagy közvetlenül a név mellett kisebb betűkkel, vagy a foglalkozási rovatok valamelyikében tüntették fel). Ellentétben több európai ország korabeli népszámlálási gyakorlatával, az első magyar népszámlálás lajstromaiban nem szerepelt kérdőpont a házban összeírtak háztartásfőhöz fűződő rokoni viszonyáról.⁵¹

5. A házak és a lakófelek száma, az egy házra, illetve az egy lakófelre jutó átlagos népesség 1869-ben

Települések	Összeírt népesség	Házak száma	Lakott házak	Lakatlan házak (%)	Lakófelek száma	1 házra jutó lakófelek sz.	1 házra jutó népesség átlaga (A)	1 lakófelre jutó népesség átlaga (B)	(A) - (B)	Női lakófel-háztartások (%)
Torna	1468	219	217	0,9	322	1,48	6,76	4,56	2,20	20,5
Dernő	824	118	111	5,9	132	1,19	7,42	6,24	1,18	9,8
Szőlősdó	447	82	74	9,8	88	1,19	6,04	5,08	0,96	18,2
Perkupa	892	151	132	12,6	168	1,27	6,76	5,31	1,45	19,6
Rákó	414	59	58	1,7	101	1,74	7,14	4,10	3,04	10,9
Szilás	1006	153	147	3,9	227	1,54	6,84	4,43	2,41	22,9
Körtvélyes	472	94	93	1,0	98	1,05	5,08	4,82	0,26	15,3
Szádelő	323	48	48	0	63	1,31	6,73	5,13	1,60	14,3

A legkörültekintőbb eljárás szükséges azoknak a lajstromoknak a vizsgálatánál, ahol egy házon belül több rokon lakófelet különített el az összeíró. (A lakófelek közötti rokoni kapcsolat megállapításához – amennyiben a lajstrom bejegyzései erről nem adnak felvilágosítást – az anyakönyvek mellett az 1857. évi lajstromok is értékes támpontul szolgálnak.) Vajon mennyiben tekinthetők a házon belüli rokon lakófelek valóban különálló egységeknek? Minden településen azonos szempontok alapján osztották-e fel az egy házban élő családokat (családmagokat, kiscsaládokat) lakófel-háztartásokra? Változatlan tartalommal öröklődött-e az 1850. évi népszámlálás hagyatékából a lakófel-fogalom, vagy valóságos háztartási *felvételi* egységet jelentett 1869-ben?

Az 5. táblázatból láthatóan az egy házra jutó lakófelek száma jelentős különbségeket mutat. Amíg Körtvélyesen egy házra alig több mint egy lakófel-

⁵¹ L. pl. az angol népszámlálásra: *General Report*, 1871., a svájci népszámlálásra: *Eidgenössische Volkszählung*, 1870.

háztartás jut, addig Rákón majdnem kettő (1,74). Ennek megfelelően alakul az egy lakófélre, ill. egy házra jutó népesség is. A települések közötti különbségekben az adatfelvételek nem elhanyagolható eltérései is jelentős szerepet játszhatnak.

Minden településre vonatkozóan nem állt rendelkezésemre olyan forrás, amellyel a felvételi egység megalapozottságát ellenőrizni lehetett volna azoknál a lajstromoknál, amelyeken több rokon lakófél is szerepelt. Első lépésben tehát az öt település lajstromainak vizsgálatánál a rokon lakófeleket nem tekintettem különálló háztartásoknak, hanem a „házat” vettem egységnek, és ez alapján állapítottam meg, hogy az együttélő rokon csoport milyen összetételű (hány oldalági, vagy lemenő kiscsaládból, nem házas gyermekből, jelenlévő nem rokonból stb. állt). Az így előforduló típusgyakoróságokat feljegyeztem, és nagyobb csoportokba soroltam (6. táblázat). Ezt követően minden ilyen egy házban lakó, de az összeíró által elkülönített lakófelet külön háztartásnak tekintettem (7. táblázat), tehát elfogadtam az összeíró által meghatározott egységeket. Az adatbázisban külön kódolt lakófél-háztartás típusainak előfordulási gyakoriságait itt is rögzítettem. Az egyes háztartástípusok előfordulásai alapján összeállítottam egy „leíró” csoportosítást, amelyben csak a vizsgált települések lajstromain előforduló háztartásformákat vettem egyelőre figyelembe (l. az 1. sz. Függelék).

A 6. táblázatban az egy házban együttélő rokon családokat egy háztartásnak tekintettem, akkor is, ha az összeíró különálló lakófelekre választotta azokat. Az elemzésnek ezen a szintjén több probléma jelentkezik: nem mindig lehet biztosan megállapítani a viszonyt két vagy több rokon lakófél között (alá-, felé-, ill. mellérendeltség: egy tulajdonos, ill. osztatlan közös vagy résztulajdon), így több esetben az sem volt biztos, hogy az első helyen összeírt személy volt a háztartásfő. Ez jelentős részben az összeíró következetességétől függött, de pl. Tornán több esetben is előfordul az olyan többlakófeles ház, ahol a ház (és a föld) tulajdonosa a második lakófélben lett feltüntetve házas gyermeke családja után. Jól érzékelhető az adatfelvételek minőségi színvonalának különbsége az egy házra jutó lakófelek számában. Heilig Balázs több kiegészítő forráscsoport felhasználásával készült mélyreható elemzésében kimutatta, hogy a szőlősárdói összeíró következetesen állapította meg, és különítette el egymástól a háztartási egységeket. A tornai összeíróról ugyanez már nem mondható el: a lajstromok, az 1868. évi kataszteri ívek és a közmunka-összeírások adatainak összevetése után nyilvánvalóvá váltak a mezővárosi adatfelvétel következetlenségei.

6. Háztartástípusok („ház”) 1869-ben

(„HÁZAK”)		A mintában szereplő települések					
		Perkupa	Rákó	Szilás	Szőlős- ardó	Torna	Össz.
I.	Nukleáris család	52	13	57	39	90	251
II.	Bővített nukleáris család	17	5	5	4	13	44
III.	Szülő-házaspár III. B gyermek (törzscs.) III. A.	8	4	17	6	15	50
IV.	Oldalági családok	12	14	23	6	6	61
V.	Összetett V. B. családháztartás V. A.	5	2	3	1	2	13
VI.	Egyéb nem család egyedülálló	8	6	8	5	2	29
VII.	Besorolhatatlan	4	0	2	0	5	11
		3	0	0	0	1	4
	Összesen	18	11	24	5	67	125
		132	58	147	74	217	628

A 6. és a 7. táblázat összevetése alapján – eltekintve a nukleáris és a bővített nukleáris családok számának érthető „megugrásától” (a rokon családmagokat gyakran, mint lakófeleket választották külön) – a következő fontos háztartás-szerkezeti sajátosságokra derül fény:

1. A lakófél-háztartásokban a szülő-házaspár típusú együttélésformák száma több, mint másfélszerese a „ház-háztartásban” előfordulóknak (ezen belül a „teljes törzscsaládok” száma mintegy 45%-kal, a „csonka törzscsaládok” száma pedig több mint kétharmadával volt nagyobb. Tehát a szülő-házaspár gyermek kapcsolatot nem annyira *lakófelek közötti*, mint inkább egy lakófél-háztartáson belüli együttélésként tüntették fel a lajstromok nagyobb részénél.

2. Az oldalági rokoni kapcsolaton alapuló háztartások – egy fedél alatt élő testvérek háztartásai – csak egytizedükben fordultak elő egy lakófél-háztartáson belül.

3. Az összetett család-háztartások előfordulása lényegesen nagyobb, ha a házat tekintjük egységnek (háromszorosa a lakófélben előfordulóknak).

A *besorolhatatlanok* száma a házak esetében azért múlja felül majdnem négyszeresen a lakófél-háztartásoknál szereplő összeget, mert a többalakófeles házak egy részében a lakófelek között nem állt fenn rokoni kapcsolat (lakók, bérlők). A lakó- és bérlőlakófelek mellett Tornán jelentős még az uradalmi és városi cselédek száma, akik többnyire zsúfolt cselédlakásokban laktak, ahol egyszerre 3–6 család is meghúzta magát.

A megesett hajadonoknak gyermekükkel együtt többnyire el kellett hagyniuk a szülői házat (és szülőfalujukat is), ezt bizonyítja, hogy nagyjából külön lakófélként írták össze őket idegen családok mellett.

A legfontosabb eredményei a két táblázat összehasonlításának, hogy egyrészt alátámasztották a *törzscsalád* fázis jelentőségét (a teljes és nem teljes törzscsaládok aránya a lakófél-háztartásokon belül 15,7%), másrészt rávilágítottak arra, hogy a szülő-házasság gyermek kapcsolat szorosabb köteléket jelentett, mint a testvér házaspárok családjai közötti kapcsolat. Ez utóbbiakat túlnyomó többségükben különálló lakófél-háztartásokként tüntették fel, s ezt a tulajdonviszonyok vizsgálata és egyéb kiegészítő források is megerősítettek a későbbiekben. (Az 1857. évi népszámlálás lajstromaiban az egy fedél alatt élő családok (fiú)testvérek állatállománya majd minden esetben meg volt osztva a testvérek között, ugyanúgy, ahogy a háztulajdon is. Nagyonbbrészt a kataszteri felmérések is alátámasztották az egyenlő arányú tulajdonmegosztást az apa halála után, bár több esetben az osztatlan közös tulajdon is előfordult.) A *lakófél-fogalom* tehát gyökeres tartalmi változáson ment keresztül, és az 1850. évi népszámlálástól eltérően 1869-ben nem a családmagok „mesterséges” elkülönítését jelentette a vizsgált települések többségénél, hanem *többnyire* a tulajdonviszonyoknak megfelelő családháztartásokat.

7. Háztartástípusok („lakófél”) 1869-ben

„LAKÓFELEK”)		A mintában szereplő települések					
		Perkupa	Rákó	Szilás	Szőlős-ardó	Torna	Össz.
I.	Nukleáris család	84	61	160	61	210	576
II.	Bővített nukleáris család	21	12	6	4	30	73
III.	Szülő-házasság III. B gyermek (törzscs.) III. A.	17	4	32	8	23	84
IV.	Oldalági családok	2	1	0	2	1	6
V.	Összetett V. B. családháztartás V. A.	3	1	0	1	0	5
VI.	Egyéb nem család leányanya egyedülálló	4	1	2	1	0	8
		4	6	6	0	20	36
		2	0	0	0	4	6
		6	3	3	1	5	18
VII.	Besorolhatatlan	12	3	6	1	12	34
	Összesen	168	101	227	88	320	904

A 8. és a 9. táblázat elemzése szintén tanulságos konklúziókkal szolgál. A foglalkozási státusz és a háztartástípusok közötti kapcsolat első pillantásra nyilvánvaló. Érdekes módon a törzscsalád két típusa a birtokos parasztság mellett a napszámos zsellérekre is jellemzőnek mondható, az összetettebb és az oldalági családok háztartásformái azonban már alig (akkor is csak a házon belüli több lakófél esetén) fordulnak elő a zselléreknél. A szülők és a házasság gyermekek együttélése – bár nem ugyanazon okból – a birtokosparaszti és a szegényparaszti családoknál is meghatározó jelentőségű szakasza volt a családok életcik-

lusának. (A „ház=háztartás” alapján 19,4% és 19,8%, a lakófél-háztartásoknál 24,4% és 19,8%.) Figyelemreméltó különbség, hogy míg a földműves tulajdosoknál a teljes és a csonka törzscsaládok száma szinte azonos, addig a zselérháztartásoknál a teljes törzscsalád (III.A) jóval kisebb arányban fordul elő mindkét esetben (8. és 9. táblázat).

8. Az egyes foglalkozási csoportok háztartástípusok („ház”) szerinti megoszlása 1869-ben

Háztartástípusok 1869-ben („HÁZAK”)		Foglalkozásszerkezet, 1869									
		Földműves (tulaj-donos)	Napszámos (zselér)	Szolga/szolgáló	Kereskedő	Kézműves	Értelmiségi	Tisztviselő	Egyéb	Besorolhatatlan	Összesen
I.	Nukleáris család	80	67	16	14	41	12	13	2	6	251
II.	Bővített nukleáris család	20	11	2	1	7	3	0	0	0	44
III.	Szülő-házaspár III. B. gyermek (törzscs.)	23	25	0	1	0	0	0	1	0	50
IV.	Oldalági családok III. A.	25	11	0	0	3	0	1	0	0	40
V.	Összetett család-háztartás V. B.	38	15	2	0	5	0	0	0	1	61
		8	3	1	0	1	0	0	0	0	13
VI.	Egyéb V. A. nem család egyedülálló	27	0	0	0	1	0	1	0	0	29
		0	1	2	0	0	6	2	0	0	11
		2	2	0	0	0	0	0	0	0	4
VII.	Besorolhatatlan	24	47	20	2	16	3	10	1	2	125
	Összesen	247	182	43	18	74	24	27	4	9	628

9. Az egyes foglalkozási csoportok háztartástípusok („lakófél”) szerinti megoszlása 1869-ben

Háztartástípusok 1869-ben („LAKÓFELEK”)			Foglalkozásszerkezet, 1869									
			Földműves (tulaj- donos)	Napszámos (zsel- lér)	Szolga/szolgáló	Kereskedő	Kézműves	Értelmiségi	Tisztviselő	Egyéb	Besorolhatatlan	Összesen
I.	Nukleáris család		184	160	89	17	79	12	17	3	10	571
II.	Bővített nukleáris család		27	16	6	1	12	3	6	0	2	73
III.	Szülő–házas III. B.		41	40	0	1	2	0	0	1	0	85
	gyermek (törzscs.) III. A.		40	12	3	0	1	0	2	0	0	58
IV.	Oldalági családok		5	0	0	0	1	0	0	0	0	6
V.	Összetett V. B.		5	0	0	0	0	0	0	0	0	5
	családháztartás V. A.		8	0	0	0	0	0	0	0	0	8
VI.	Egyéb	nem család	3	5	6	0	2	11	10	1	0	38
		leány- anya	0	6	0	0	0	0	0	0	0	6
		egyedül- álló	5	10	1	0	0	0	0	1	2	19
VII.	Besorolhatatlan		14	13	2	0	4	0	0	0	2	35
Összesen			332	262	107	19	101	26	35	6	16	904

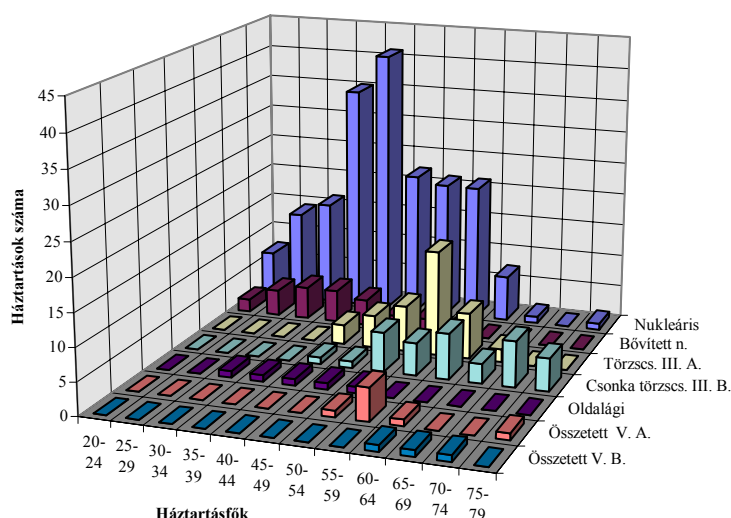
A II. ábra a birtokos paraszti háztartásciklusokat mutatja a háztartásfők életkorcsoportjainak megfelelően.⁵² A grafikonhoz a lakófél-háztartások szerinti eredményeket használtam fel, így az összetettebb háztartások esetszámai bizonyosan alulreprezentáltak.⁵³ Az egyes fázisok közötti átmenet azonban így is jól megfigyelhető. A 20–24 év közötti háztartásfőknél érthetően a nukleáris családok dominanciája figyelhető meg. A nukleáris családokban élő háztartásfők száma 35–44 év között a legnagyobb, szoros korrelációban a törzscsaládok lebomlásával (a 60–69 év közötti szülő háztartásfők halálával). Bár a bővített nukleáris családok előfordulási gyakorisága is ebben az életszakaszban a legnagyobb, jól látható azonban mind a 9. táblázatból, mind a II. ábrából, hogy az özvegy szülők túlnyomórészt a háztartások élén maradtak házastársuk halála, ill. gyermekeik házassága után is (nem vonultak vissza a háztartás éléről I. III. B., V. B.). A következő kohorsztól (45–49 év) már egyre gyakoribbá válnak a

⁵² Egy adott időpont háztartásszerkezeti képének *dinamizálására* I. Chayanov, A.V. 1966. 57–61., Berkner, L. 1972. 398–418. és uő. 1973. 72. skk.

⁵³ Elsősorban a tornai és a rákói lajstrom már említett torzítása miatt.

szülő-házaspár-gyermek típusú családformák, s a törzscsalád-fázis háztartáscikluson belüli jelentősége és a birtokos paraszti háztartások szerveződésében, átalakulásában játszott központi szerepe jól érzékelhető. A kis esetszám ellenére is látszik, hogy az összetett családháztartások alakulása és megszűnése szinkronban van a törzscsaládok keletkezésével és elhalásával. A laterális családok közös háztartásai láthatóan az életkor egy adott szakaszán jelentek meg, többnyire átmeneti formaként, általában a törzscsalád lebomlásával (az öreg szülő/k/ halálával) és bővülésével, ill. az összetett családforma lebomlásával párhuzamosan.⁵⁴ (Leggyakrabban azonban egy fedél alatt élő, de különálló háztartásokként jöttek létre, amelyek a már említett okokból nem szerepelnek az ábrán.) A 8. táblázatból látható, hogy a birtokos parasztságnál a 247 házból 38-ban testvércsaládok éltek egy fedél alatt (15,4%).

II. Birtokos paraszti családok („lakófelek”) életciklusa, (1869)

Az 1869. évi népszámlálási lajstromok összehasonlító vizsgálata már lehetővé tesz néhány észrevételt és következtetést a mintában szereplő települések birtokos paraszti háztartásainak szerkezetére vonatkozóan.

⁵⁴ A közvetlen váltás azonban ritka. A férfi (tulajdonos) háztartásfő halála után legtöbbször az özvegyet találjuk a birtokos paraszti háztartások élén (III. B. és V. B. háztartástípusok).

1. A háztartásfői státustól a tulajdonos apa életében nem vált meg, alig néhány esetben találunk arra példát, hogy az apa még életében visszavonult és fiára ruházta összes jogait.⁵⁵ A háztartásfőség – részben már a lajstromokból kiolvashatóan is – szorosan egybefonódott a tulajdonosi státussal. Az apa, ill. a szülők életében történő tulajdonátadás tehát nagyon ritka jelenség lehetett, még ha a birtok egy része vagy egésze haszonélvezetének átadása nem is zárható ki.⁵⁶

A visszavonulásnak és a birtokátadásnak a nyugat-európai mintájú szokásjogi normája nem alakult ki, és ez nyilván szoros összefüggésben volt a helyi öröklési gyakorlattal.⁵⁷

2. A birtokos paraszti családoknál a férfi háztartásfő halála után többnyire özvegye vette át a háztartás irányítását, és gyakorolta a tulajdonosi jogokat. Az özvegyasszony általában fia, ill. lánya házassága után is megtartotta háztartásfői státusát (legtöbbször egészen addig, amíg még nem házas gyermek is élt a háztartásban).⁵⁸ Az özvegyasszony *gazdasága*, ill. háztartásfősege azonban nem írható le a Peter Laslett nevéhez kapcsolt tipológiával, hisz a különbség az özvegyasszonnyal „fölfelé kiterjesztett” családmag és az özvegyasszony háztartásfősege alatt élő fiatal pár között nyilvánvaló.⁵⁹ A lasletti rendszer azonban csak az „egyszerű családok háztartásai” esetében engedi meg azt, hogy özvegy álljon a háztartás élén, így több nyugat- és közép-európai régió tényleges család- és háztartásszerkezetének leírására is alkalmatlan.⁶⁰

3. A nyugat-európai társadalomszerkezet fejlődéséből következő család- és háztartásszerkezet leírása alapján létrejött lasletti tipológia csak korlátozott mértékben, jelentős torzítással alkalmazható azokra a területekre, ahol az öröklési és tulajdonátadási gyakorlat lényegesen eltért az angolszász és a nyugat-európai hagyománytól. A magyar szokásjog ugyanis még a 19. század második felében is meghatározó érvénnyel bírt, ami a fiú utódok közötti egyenlő osztásban nyilvánult meg. Ez az „osztó öröklés” azonban nem párosult a „visszavonulás” intézményével, így a törzsökös magyarlakta területeken nagyon sajátos, a nyugat-európaiktól jórészt eltérő háztartásszerveződést eredményezett.⁶¹

⁵⁵ Az egyes etnikai csoportok eltérő „normáira” e téren l. Faragó T. 1996. 245.

⁵⁶ A háztartás és a „termelési üzem” kettéválásáról ill. a törzscsaládot alkotó kiscsaládok „életközösségéről”: Tárkány Szűcs E. 1981. 434–435.

⁵⁷ A háztartásfő „visszavonulására” (retirement, Ausgedinge) az észak- és közép-európai területeken jó áttekintést ad Gaunt, D. 1983. 249–279. Ausztriára Held, Th. 1982. 227–254., Csehországra vonatkozóan Zeithofer, H. 1998. 1–20., ill. Schlumbohm, J. 1994. 444–451. Magyarországra vonatkozóan is: Faragó T. 1996. 245–246.

⁵⁸ Az 1869. évi népszámlálás lajstromaiban az első helyen összeírt személyek *háztartásfőségének megalapozottságát* – a kérdéses esetekben – e regionális összehasonlítás keretében nem lehetett vizsgálni. Tehát az első helyen összeírt személyeket tekintettem háztartásfőnek.

⁵⁹ A problémát magyarországi viszonylatban felvetette Andorka R.–Faragó T. 1984. 414. 20. lábjegyzet.

⁶⁰ Laslett, P. 1972. 28–32.

⁶¹ Az „osztó” és a „nem osztó” (törzsöröklés) öröklési gyakorlat közötti különbségekre és azok háztartásszerkezeti kihatásaira l. Berkner, L. 1977. 53–69.

4. A rokonság szerepének alábecsülése miatt már angolszász területeken is komoly kritika érte a lasletti elemzéseket.⁶² A Torna megyei településeken pedig jól látható a törzscsalád és az összetettebb háztartásformák jelentősége, a rokon kiscsaládok „életközössége” és együttműködésük jelentősége.⁶³

Torna mezőváros birtokos paraszti háztartásai

A *lokális* elemzés szintjén a népszámlálási lajstromok mellett más nominális források alkalmazására is szükség volt ahhoz, hogy a házon, ill. háztartáson belüli tulajdonviszonyokat megbízhatóan meg lehessen állapítani. A több háztartást magában foglaló házak vizsgálatával és demográfiai elemzésük lehetőségével kapcsolatban már Thirring Gusztáv is summázta máig megfontolásra érdemes álláspontját:

[A közös vagy társas háztulajdon] a „tűzetes statisztikai feldolgozás alól teljesen kivéttik. Ezen szigorú eljárás alól azonban kivétethetnek oly esetek, amelyekben a *közös tulajdonosok ugyanazon egy család tagjai* [...], amikor is a tulajdonosok társadalmi azonossága lehetővé teszi, hogy a ház olybá vétsék, mintha csak egy tulajdonosa volna s a feldolgozás ezen egy tulajdonos /a családfő vagy főtulajdonos/ ismérvei alapján hajtassék végre.”⁶⁴

Az 1869. évi népszámlálás lajstromain nem szerepelt rovat vagy kérdőpont a háztulajdonos személyére vonatkozóan. Több lakófél esetén a *főtulajdonos* nem mindig állapítható meg egyértelműen. Ez már rokon lakófeleknél is bizonytalanná teszi a tulajdonos személyének azonosíthatóságát ill. a közös tulajdonlás megállapíthatóságát. Nem rokon lakófelek együttélésekor még több bonyodalmat okozhat, ha nem a tulajdonos lakófélfőt és családját írta össze első helyen az összeíró. (Többször előfordul a mezővárosi lajstromokon.)

Néha az összeíró által háztartásfőnek tekintett személy státusa is megkérdőjelezhető, és csak kiegészítő nominális források segítségével lehet kételyeinket eloszlatni vagy megerősíteni. A tulajdonviszonyok és az öröklési gyakorlat vizsgálatára is alkalmas kiemelkedő forráscsoport a 19. század második felében készült *kataszteri felmérések* dokumentációja.⁶⁵ Az 1868. és az 1884. évi kataszteri felvételek összehasonlító vizsgálata lehetőséget ad a tulajdonátadás, birtokmegosztás és bizonyos fokig az öröklés tanulmányozására is.⁶⁶ (Lásd a II.

⁶² Reay, B. 1996. 87–104.

⁶³ A rokonsági viszonyok jelentőségéről magyar viszonylatban l. Faragó T. 1996. 241–255. A rokon kapcsolat háztartáson túlmutató jelentőségéről l. ugyanott 243–244. és Heilig B. ebben a kötetben szereplő dolgozatát.

⁶⁴ Thirring G. [é.n.], 6. KSH Kéziratár: V B 811/2.

⁶⁵ A földtulajdon és az 1869. évi lajstromok együttes vizsgálatára l. még Tóth Z. 1996. 9–22.

⁶⁶ ŠNA Parcelný protokol, katastrálného územia (Turna nad Bodvou) ill. “Torna adóközség. A katasteri birtokívek összesítése 1884” OSZK Térképtár, Bv 186/1-12.

sz. mellékletet.) Az *országos közmunka* összeírói (1867, 1868) nagyon jó kiegészítő forrásnak bizonyultak a *tényleges* háztartásfő személyének a megállapításához, ill. többlakófeles házak esetén a lakófelek közötti viszony (tulajdonos-bérlő stb.) feltárásához.⁶⁷ (Lásd a III. sz. mellékletet.)

A háztartási egységek pontosabb tartalmi és funkcionális körülhatárolásához, valamint az egyéni státus sokrétűségének kimutatásához a népszámlálási lajstromok önmagukban tehát elégtelennek bizonyultak. A lokális szintű elemzésnél ugyanakkor a három népszámlálási időmetszet (1850/51, 1857, 1869) teszi lehetővé, hogy a háztartásszerkezet változásait is nyomon követhessük. A települési szintű rekonstrukcióhoz és a települések közötti összehasonlításhoz azonban elengedhetetlen a népszámlálási fogalmak tartalmi-kritikai elemzése, egy a korabeli viszonyokat leginkább tükröző háztartás-fogalom meghatározása és alkalmazása, valamint az összeírók által a lajstromokon használt foglalkozási megnevezések tisztázása.

A lokális elemzésben nélkülözhetetlen segítséget jelentettek még az egyházi anyakönyvek mind a nominális források összekapcsolásánál, mind az egyes családok demográfiai viszonyainak tanulmányozásánál.⁶⁸

A Torna mezővárosi háztartások több időmetszetre kiterjedő rekonstrukciójánál és az említett források alkalmazásánál követett gyakorlatot *Hegedűs József* és családja példáján mutatom be. A birtokos paraszti háztartásokra vonatkozó vizsgálati eredmények minden egyes tornai család hasonló elemzésén alapulnak.

Esettanulmány: *Hegedűs József földműves nagygazda és templomgondnok*

Az **1850/51**-es népszámlálás idején feleségével, Darvas Teréziával, két nőtlen fiával és egy hajadon leányával élt egy lakófél-háztartásban Tornán, a 2. sz. házban. (VI. sz. melléklet.) Két ökörrel, két tehénrel és tizenöt juhval rendelkezett ekkor a népszámlálás íveihez csatolt állatösszeírás („Viehstands-Tabelle”) kimutatása szerint. (V. sz. melléklet.) **1855**-ben idősebb fia, Ferenc 22 évesen megnősült, és egy jómódú földműves gazda, Juhász István 22 éves lányát, Klárát vette feleségül a 197. sz. házból. (1868-ban Juhász István özvegye egy 23 holdas gazdaság felett rendelkezett: 18 kh szántóföld, 4 kh rét és 1 kh szőlő tulajdonosaként szerepelt a kataszteri íven.)

Az **1857.** évi népszámlálás lajstroma szerint Hegedűs József és felesége együtt élt házas fiukkal és két nem házas gyermekükkel egy lakófél-háztartásban. (IV. sz. melléklet.) Az összeíró mégis néhány sor kihagyásával, bizonyos fokig a szülői családmagtól és nem házas testvéreiktől elkülönítve írta össze a fiatal párt. Ez arra utalhat, hogy feltehetően a házon belül egy külön szobában, vagy a lakókamrában – nem a szülőkkel közösen – laktak. Hegedűs József földbirtokosként („Landbesitzer”) van feltüntetve, házas fia azonban csak az „egyébféle férfi személyek 14 éven felül” rovatban van bejegyezve, jelezve, hogy nem rendelkezett önálló – az apjától független – gazdasággal, és feltehetően földművesként dolgozott a

⁶⁷ ŠOBA KE, TŽ II. Župný stály výbor 1867-1871. 62/534.sz. (1867). „Összeírási kimutatása az országos közmunkának, melyly 1868ik évben Torna mezőváros által teljesítendő.” Az összeírások alapelveire vonatkozóan lásd még az 1844. IX. tc.-t. („A közmunkák szabályozásáról.”)

⁶⁸ ŠOBA KE Matriky. Turna n. Bodvou.

családi gazdaságban. Ha más foglalkozása lett volna, vagy apjától függetlenül gazdálkodott volna, akkor apjától különálló lakófélként írták volna össze önálló foglalkozását is feltüntetve. A tulajdon azonban osztatlanul a házbirtokos apa, Hegedűs József kezében összpontosult (ő volt „házbirtokos”), akinek a neve mellett két herélt ló, két ökör, két tehén, két borjú és négy sertés áll az állatállomány-kimutatásban.

A családfő kisebbik fia, János is megnősült 25 évesen, **1863**-ban, Miliczky Teréziát, Kis András tornai földműves udvarnoki születésű, 28 éves özvegyét vette nőül, aki *féltelkes* gazdaság és egy ház felett rendelkezett 1868-ban (10 kh szántó, 3 kh rét). János nem lett tulajdonos, hisz Kis András tizenkét éves fia volt az örökös, de az özvegy férjeként nyilván a gazdaság irányítását is átvette, és így bizonyos fókig függetleníteni tudta magát apja gazdaságától. Ezt támasztja alá, hogy az 1868. évi közmunka-összeírásban már két ígásállattal és két nap fogatos munkatartozással írták össze. A szülői gazdasághoz házassága és a szülői házból történő elköltözése után is kötődött, hisz az apja még nem „tett osztályt” az 1868-as kataszteri felmérés tanúsága szerint. Ezt erősíti az a tény, hogy 1869-ben a 16. sz. házban találjuk Jánost és családját, amely az 1868. évi kataszteri ív szerint szintén az apa, Hegedűs József birtokában volt. Az 1867. évi közmunka-összeírásban azonban sem Kis András özvegyének, sem Hegedűs Jánosnak a neve nem található, valószínű, hogy 1863 és 1868 között Hegedűs József házában éltek.⁶⁹ Az 1869. évi lajstromon a 16. sz. házban Hegedűs János háztartása mellett még egy lakófél szerepel: anyai nagybátyja, Fekete Ferenc suszter és családja. Szemmel láthatóan ők a rokon kapcsolat ellenére sem alkottak közös háztartást. Fekete Ferenc csak *lakó* volt a házban, és „háztatlanként” csak három nap „kézi” közmunkára volt kötelezve. (Ez jelezte Hegedűs Jánostól való függetlenségét is.) Sem a tulajdon, sem a foglalkozási-termelési közösség nem kapcsolta őket össze. A Hegedűs János háztartásában összeírt húsz éves szolga jelenléte mutatja, hogy a család ciklusnak ebben a fázisában idegen munkaerőre szorult a háztartás.

Hegedűs József **1866**-ban, 18 évesen adta férjhez lányát, Teréziát Rajhel Jánoshoz, egy tehetős tornai gazda 20 éves fiához. (Rajhel János 1868-ban, 22 évesen, már 15 holdas gazdaságot tartott kézben. A földműveléshez négy ökör igaerejével rendelkezett, és háztartása egy szolgálóval és egy szolgálóval egészült ki az 1869-es lajstrom tanúsága alapján.)

Az **1869**-es népszámlálás idejére már csak a legidősebb fiú és családja maradt az öreg házaspárral egy háztartásban. Az összeíró ugyan elválasztotta a két nukleáris családot egymástól, és két elkülönített *lakófél-háztartás*ban írta össze a őket, de ezt a „függetlenséget” a kiegészítő források nem támasztják alá. (I. sz. melléklet.) Mind az 1867-es és 1868-as közmunka-összeírásban, mind az 1868-as kataszteri birtokíveken Hegedűs József neve szerepel egyedül. (II. sz. és III. sz. melléklet.) Idős kora ellenére nem osztotta fel birtokát gyermekei között, és nem vonult vissza, hogy átadja a gazdaságot és a háztartás vezetését az idősebb fiának.

1868 és 1884 között azonban Hegedűs József „osztályt tett” gyermekeivel még halála előtt. Ez tükröződik az **1884**. évi kataszter összesítő birtokíveiben. Ennek

⁶⁹ Sajnos az időmetszetek közötti háztartásszerkezeti változásoknak csak kisebb részére deríthetünk fényt a minden háztartásra kiterjedő kvantitatív források segítségével. Az egyes időmetszetek háztartásai – háztartásfő korcsoportja szerinti – *dinamikus* elemzése nem oldja meg a problémát, mert a népszámlálások közötti időszak változásai rejtve maradnak. A háztartáshoz tartozó rokonok számának fluktuációjára, időszakonkénti el-, ill. visszaköltözésére, azaz kvantitatív forrásokkal való „követhetlenségére” lásd Barry Reay már idézett munkáját.

idős korán kívül több oka is lehetett: meghalt idősebb fia, Ferenc, és kisebbik fiának önálló gazdálkodása nem volt biztosítva, hisz Hegedüs János mostohagyermek, Kis András örököse ekkorra már maga is nagykorúvá vált. A 27 kh birtokot négy részre osztotta Hegedüs József: egy részt továbbra is a maga kezében tartott (6,7 kh szántó, 1,5 kh rét, 0,3 kh legelő) és a ház, valamint a hozzá tartozó *belsőségek* szintén az ő neve mellett szerepelnek; idősebb fia özvegyének nevén hasonló birtokállományt találunk (7,4 kh szántó, 2 kh rét, 176 négyszögöl szőlő); kisebbik fia 4,5 kh szántót és 1,5 kh rétet kapott az osztozkodáskor, a 16. sz. házban azonban továbbra is csak lakott, a ház nem került tulajdonába; Terézia a fenti három birtokrész és az 1868-as „egészbirtok” különbözetét kaphatta: 3,7 kh szántót az osztáskor (ennyivel gyarapodott Rajhel János szántóföldje 1884-re) és 700 négyszögöl szőlőt, amelyet feltehetően már korábban, még hozományként kapott.

Az esettanulmány tapasztalatai ugyan nem mindenben általánosíthatók a tornai birtokos paraszti háztartások összességére, de a *háztartásfőség* és a birtokmegosztás kérdésében mégis tipikusnak mondható – az amerikai kivándorlást megelőző időszakra nézve – az a gyakorlat, hogy a tulajdonos (férfi) háztartásfő haláláig nem vonult vissza, és nem adta át a birtokot örököseinek, jól lehet a gazdálkodás terheit idős korában már nem ő viselte.

A mezővárosi háztartások rekonstrukciója során – mint az az esettanulmányból is látszik – több esetben felül kellett bírálni és „átrajzolni” az összeírók által egy házon belül elkülönített lakófél-háztartások „határait”. A mikroszintű elemzésnél a kontrollforrások lehetővé tették a *háztartás* megalapozottabb körülhatárolását. A házon kívüli termelési-gazdálkodási közösséget azonban még e források segítségével is csak kivételesen lehetett feltárni. Az elemzést tehát többnyire kényszerűen a *házra* mint egységre kellett szűkíteni. Több lakófél házon belüli együttélése esetén mindig a tulajdonviszonyok alapján döntöttem el, hogy egy vagy több különálló háztartásnak tekintem-e azokat.

A rekonstruált birtokos paraszti háztartások – a családok életciklusának megfelelő – fázisait a 2. sz. függelékben mutatom be. A háztartásfőket az 1869. évi népszámlálás lajstromai alapján tüntettem fel, a földtulajdon nagyságát pedig az 1868. évi kataszteri felmérés alapján. A birtokos paraszti családok életciklusait a három népszámlálás időmetszetei alapján mutatom be az 1. sz. függelék csoportjaiba és alcsoportjaiba sorolva.⁷⁰ A szögletes zárójelben lévő házszámok arra utalnak, hogy az adott háztartásfő és családja melyik háztartásból vált ki, vagy tagolódott be életciklusa egy szakaszában. Az üresen hagyott helyek vagy azt jelentik, hogy a háztartásfő és családja nem kontinuos tornai lakos, vagy pedig nem lehetett a háztartás összetételét (1850) kielégítő biztonsággal megállapítani. Az 1857-es és az 1869-es népszámlálás eredményei alapján külön is bemutatom a két időpont közötti háztartásszerkezeti változásokat (a

⁷⁰ A római szám a főcsoportokat jelöli, az arab szám pedig az alcsoportokat.

nagy kezdőbetűk – az 1. sz. függelék főcsoportjainak rövidítései – zárójelben találhatók az egyes főcsoportok után).

A 65 háztartásból 44 vizsgálható mind a három időmetszetben. A 44 birtokos paraszti háztartás több mint kétharmada (70,5%) a három időpont közül legalább egyszer *teljes* vagy *csonka* törzscsalád, *oldalági* vagy *összetett* családháztartás volt családciklusa valamelyik szakaszában. (1.sz. függelék.) Az összetettebb háztartástípusok közé soroltam tehát a csupán egy *valós* családmagból és családtöredékekből álló háztartásokat is (III. B. 1-11, IV. 1.1., IV. 2.1. és V. B. 1-4.), mert ezek a családciklus egymást követő, demográfiai események által meghatározott szakaszai, és merev szétválasztásuk – az alapján, hogy házaspár vagy özvegy állt-e a háztartás élén – éppen a háztartásszerkezeti változások irányát és ciklikusságát fedné el.⁷¹ A háztartások csoportosításánál tehát nem tartottam célravezetőnek a lasletti tipológia alkalmazását, mert a háztartások *leíró* csoportosítása nem erősítette meg alkalmazhatóságát a vizsgált régió társadalmára. Bár az egyenlő öröklés a törzsörökkel szemben Nyugat-Európában is több helyütt volt általános gyakorlat, a tornai régióban – és a magyar etnikumú települések többségében – azonban a fiú utódok egyenlő öröklésének a szokásjogi normája mellett a háztartásfő visszavonulásának a gyakorlata nem honosodott meg. Az öröklési-birtokátadási gyakorlat e két elemének együttes jelentkezése azt eredményezte, hogy az osztó öröklés ellenére – amely a nyugat-európai régiók döntő többségében a nukleáris családok dominanciáját eredményezte – a törzscsaládok, ill. a több rokon családból álló összetettebb háztartásformák váltak a háztartásciklus meghatározó elemeivé. A lasletti tipológia különösen érzéketlen a háztartásszerveződés családciklusok szerinti dinamikájának az érzékeltetésére. A *háztartásfőség* nagyon lényeges vonása volt a tornai régióban, hogy férjük halála után az özvegyasszonyok vették át a háztartás vezetését még akkor is, ha házas gyermekük is velük élt. A lasletti „fölfelé kiterjesztett családós háztartásnak” teljesen más a tartalma, ha az özvegy a háztartás élén állt, ill. ha mint eltartottat a fiatal család után írták össze. A lajstromokon háztartásfőként megjelenő, ill. a fiatal házaspár családja után álló özvegyasszony tartalmilag nagyon lényeges különbségét nem képes érzékeltetni a kiterjesztett családós háztartás típusa.⁷² Éppen ezért ezt a típust a bővített nukleáris család háztartási csoportjába soroltam. Az özvegyek vezette háztartások jelentőségére elég az 1869. évi adat: a 22 szülő-házaspár típusú háztartásból hatban özvegyasszony állt a háztartás élén.

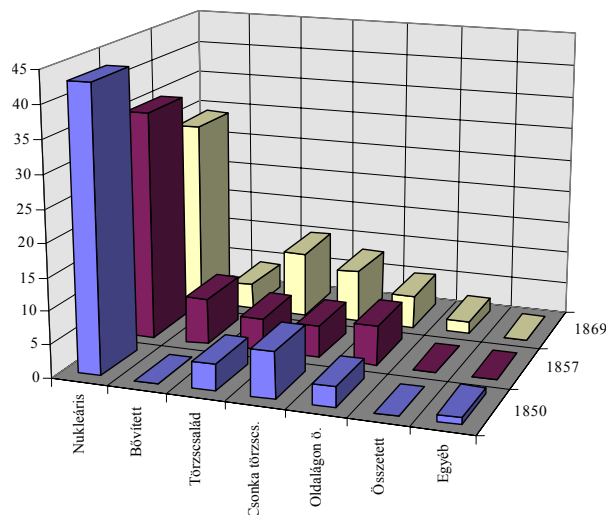
⁷¹ A háztartásciklus alakulása a családtagok egyéni életciklusai által meghatározott. A „növekedés” (összetettebbé válás) és a „lebomlás” (nukleáris vagy bővített nukleáris családdá alakulás) szakaszaira és az egyes fázisok időtartamára lásd Chayanov, A. V. 1966. 56-61. és Heilig B. szőlősgazdái elemzését.

⁷² A lasletti-rendszer kritikájára lásd Berkner 1975. 721-738. Peter Laslett (és munkatársai) részletesen revideálták az elsősorban angol adatokon nyugvó háztartásszerkezeti hipotézisüket különösen a kontinentális európai régiókra való alkalmazhatóságát illetően, de ez a tipológia lényegi változását nem eredményezte. Laslett, P.-Wachter, K. W.-Laslett, R. 1978. 67-80. ill. Laslett, P. 1978. 89-111.

Fontosnak tartom azonban a lasletti tipológia felhasználásával készült kutatási eredmények és a tornai települések család- és háztartásszerkezetének összevethetőségét. Jelen dolgozatomban azonban elsősorban a módszertani és forráskritikai szempontokat tartottam szem előtt, és nem a lasletti tipológiával való tételes összehasonlítást. Az életciklus egyes fázisait nem a többitől független különálló típusokként, hanem a demográfiai körforgás egy-egy – az előző szakaszból létrejövő – szeleteként fogtam fel. Az egyes időmetszetek összehasonlító elemzése megerősítette a regionális vizsgálati szint eredményeit, és egy, a nyugat-európai társadalomfejlődéstől és paraszti háztartásszerveződéstől lényegesen eltérő gyakorlatot mutatott. Ezért nem tartottam megfelelőnek a lasletti tipológia csoportjainak és alcsoportjainak fenntartás nélküli alkalmazását, mert nagyon lényeges társadalomfejlődési sajátosságokat hagyott volna rejtve, és háztartásszerkezeti jegyeket kevert volna össze. Nem használom tehát a „kiterjesztett családháztartás” fogalmát, és másképpen használom a több valós ill. egy valós és egy vagy több nem valós családmagból álló háztartás fogalmát. (Lásd 1. sz. függelék.)

A három időmetszet mindegyikében bemutatom – a rekonstruált háztartások alapján – az egyes háztartástípusok gyakoriságait. (III. ábra) Az összetettebb háztartástípusok aránya egy-egy időmetszetben is igen jelentős (III.–V.). 1869-ben a vizsgált 65 háztartásból 25 (38%) volt a törzscsalád, az oldalági családok vagy az összetett családháztartások típusfőcsoportjába sorolható.

III. A három időmetszet háztartástípusai⁷³

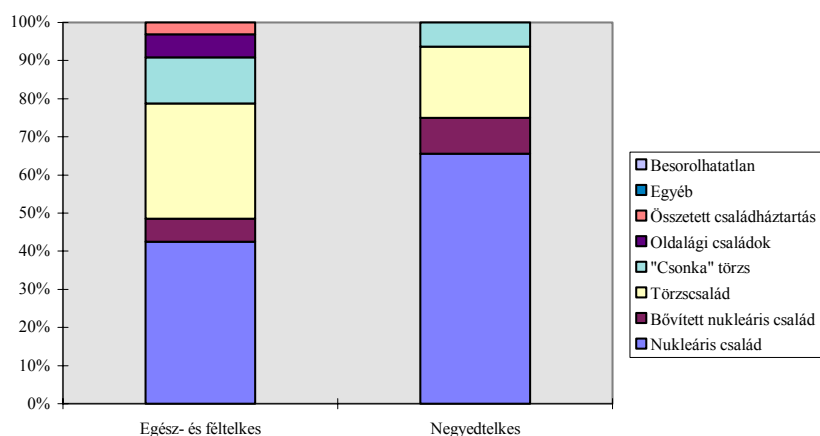
⁷³ Szembetűnő 1850-ben a bővített háztartások típusának hiánya, amelyet részben az 1850. évi népszámlálás már említett háztartás-fogalom használata magyarázhat.

A csonka vagy a teljes törzscsalád valamelyik típusa 22 háztartásnál fordult elő a 65-ből (34%), s ez önmagában is a *törzscsalád*forma központi jelentőségét mutatja a birtokos paraszti háztartásoknál. Ezt jól szemlélteti a 10. táblázat is, amelyből egyértelműen látszik a bonyolultabb összetételű háztartások és a földbirtok nagysága közötti összefüggés. A teljes törzscsalád típus az egész és féltelkes gazdák mintegy harmadánál fordult elő, akiknél az összetettebb háztartástípusok aránya (III. A, B., IV., V) már meghaladta az 50%-ot 1869-ben.

10. Birtokos paraszti háztartások háztartásának összetétele 1869-ben

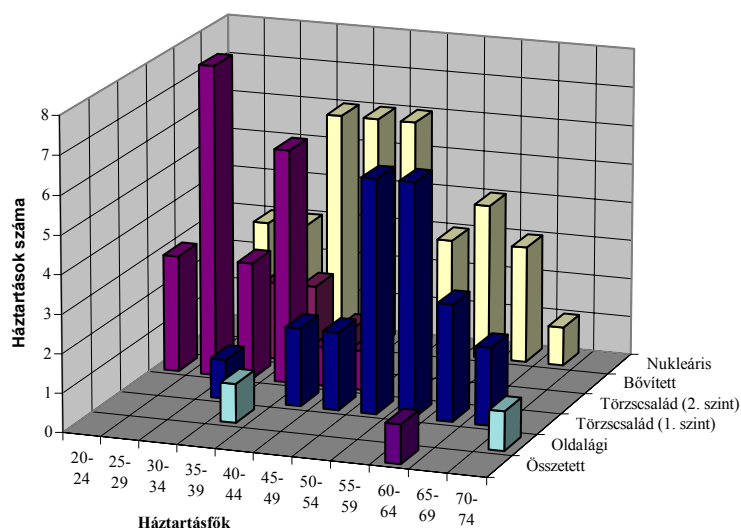
Birtokos paraszti háztartások Tornán, 1869-ben (népszámlálás)	Birtokos paraszti háztartások Tornán 1868-ban (kataszter)		
	egész- és féltelkes	negyedtelkes	összesen
Nukleáris család	14	21	35
Bővített nukleáris család	2	3	5
Szülő – házaspár	10	6	16
gyermek (törzscs.)	4	2	6
Oldalági családok	2	0	2
Összetett családháztartás	1	0	1
Egyéb	0	0	0
Besorolhatatlan	0	0	0
Összesen	33	32	65

IV. Telekhányad és háztartástípus összefüggése 1869-ben

A birtokos paraszti háztartásciklus egyes fázisainak egymásba fonódása jól látható a V. ábrán. A diagrammon feltüntettem a törzscsaládokban élő fiatal házaspárokat (2. szint). Itt ragadható meg legjobban, hogy a fiatal házaspár alkotta *másodlagos családmagok* a fiatal családfő életciklusának mely szakaszára (25–40 éves) jellemzőek. Sajnos a kis esetszám nem teszi lehetővé a többi összetettebb típus szemléltetését, de a fázisok közötti átmenet így is világosan kivehető.

*V. Torna mezőváros birtokos paraszti háztartásai
a háztartásfők korcsoportjai szerint 1869-ben*

Összegzés – a mezővárosi tulajdonos paraszti háztartások – a lokális szintű elemzés főbb összefoglaló eredményei

1. A tulajdon és a tulajdonosi státusz jelentette a gazdasági alapját az önálló háztartás alakításának.
2. Az öröklési gyakorlat és a birtokátadási-visszavonulási jogszokások meghatározó érvénnyel bírtak a tulajdon megszerzésének módjára és idejére vonatkozóan.
3. Az összetett háztartások és különösen a törzscsalád forma központi jelentősége a birtokos paraszti háztartásciklusokban közvetlen összefüggésben állt az uralkodó, a fiú utódok között többnyire egyenlő mértékben „osztó” öröklési gyakorlattal. A leány utódok általában csak kisebb mértékben (a kiházásítás mértékéig) részesedtek. (Néhány esetben azonban már a fiú és leányutódok egyenlő arányú öröklése is előfordult.)

4. A házasság után általános volt a patrilokális megtelepedés.

5. A birtok felosztása az utódok között általában csak a tulajdonos-háztartásfő, a gazda halála után történt meg. A háztartás vezetését a gazda halála után többnyire az özvegye vette át egészen addig, ameddig több házasulatlan gyermeke is együtt élt vele (esetleg házas gyermekén és családján kívül) egy háztartásban.

6. Az apa és fiú (fiai) közötti kapcsolat nagyon erős gazdasági kötelék volt, hisz a fiú utódok legfőbb földszerzési lehetősége az öröklés volt, ezért a családi gazdaságban való szerepvállalás jelentős kényszerítő erőt is jelentett; ez a kötelék az összetettebb háztartásokban és különösen a törzscsalád különböző formáinak gyakoriságában jutott kifejeződésre (az apa többnyire haláláig megmaradt a birtok tulajdonosának).

A fiúk egyenlő öröklése – ha ez nem is jelentett mindig azonos arányú örökséget – gyorsan a birtokok életképességét veszélyeztető elaprózódáshoz vezetett. Több különböző *stratégia* létezett a folyamat kivédésére, de a leghatásosabb módszer: „az egy örökös” kijelölése mégsem ment át a gyakorlatba az amerikai kivándorlás időszaka előtt, és ez még a századfordulón is kivételes jelenség volt. Az apai örökségből minden fiú részt kért, és a módosabb gazdacsaládoknál a lányok is kaptak földet az „osztálykor”.

Egy lehetséges stratégia a *vőség* volt, de ez nem volt képes megoldani a századfordulóra egyre erősödő „öröklési nyomást”, másrészt a módosabb birtokos paraszti családoknál csak néhány esetben fordult elő, hogy a gazdafíú *vőnek ment volna*: a települési szintű endogámia a birtokos paraszti családoknál általános volt még a mezővárosban is. Ez a gyakorlat fokozatosan gazdálkodási válsághoz vezetett, hisz a birtokosztódás nyomán csak kevés örökös volt képes az atyai örökségnek megfelelő birtoknagyságot újra elérni. A hagyományosan érvényesülő öröklési gyakorlaton kívül a demográfiai növekedés és a tájféldrajzi adottságok magyarázhatják, hogy az amerikai kivándorlás mértéke a régióból mintegy négyszerese volt az országos átlagnak.

IRODALOM

Népszámlálások

1857. évi népszámlálás: *Statistische Übersichten über die Bevölkerung und den Viehstand von Österreich nach der Zählung vom 31. October 1857*. Wien, 1859.

1870. évi Népszámlálás: *A Magyar Korona Országában az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos házi állatok kimutatásával együtt*. Pest, 1871.

Angol népszámlálás: *General Report. Census, 1871. Vol. IV*. London, 1873.

- Svájci népszámlálás: *Eidgenössische Volkszählung vom 1. December 1870. Erster Band. Die Bevölkerung.* Bern, 1872.
- Andorka Rudolf – Faragó Tamás 1984. Az iparosodás előtti (XVIII–XIX. századi) család- és háztartásszerkezet vizsgálata. *Agrártörténeti Szemle* XXVI. 3–4. sz. 403–437.
- Armstrong, W. A. 1978. The census enumerators' books: a commentary. In Lawton, R. (szerk.) *The Census and Social Structure.* London, 28–81.
- Bácskai Vera – Nagy Lajos 1984. *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban.* Budapest.
- Berkner, Lutz K. 1972. The stem family and the developmental cycle of the peasant household: An eighteenth-century Austrian example. *The American Historical Review* 77. 398–418.
- Berkner, Lutz K. 1973. *Family, Social Structure and Rural Industry: A Comparative Study of the Waldviertel and the Pays de Caux in the Eighteenth Century.* [PhD thesis. Cambridge, Mass.]
- Berkner, Lutz K. 1975. The Use and Misuse of Census Data for the Historical Analysis of Family Structure. *Journal of Interdisciplinary History* V. 4. sz. 721–738.
- Berkner, Lutz K. 1977. Peasant household organization and demographic change in Lower Saxony (1689–1766). In Lee, R.D. (szerk.) *Population patterns in the past.* London, 53–69.
- Bokor Gusztáv 1896. *A magyar hivatalos statisztika fejlődése és szervezete.* Budapest.
- Chayanov, A. V. 1966. *The Theory of Peasant Economy.* Homewood.
- Dányi Dezső 1993. *Az 1850. és 1857. évi népszámlálás.* KSH Budapest.
- Drake, Michael 1972. The census, 1801–1891. In Wrigley, E. A. (szerk.) *Nineteenth-century society. Essays in the use of quantitative methods for the study of social data.* Cambridge, 7–46.
- Faragó Tamás 1989. A történeti demográfiai kutatások főbb forrásairól. In Erdmann Gy. (szerk.) *Rendi társadalom – polgári társadalom* 2. Gyula, 427–449.
- Faragó Tamás 1996. Rokonsági viszonyok a magyarországi falvakban a 18. században. *Demográfia* XXXIX. 4. sz. 241–262.
- Fél Edit és Hofer Tamás 1969. *Proper peasants. Traditional life in a Hungarian village.* Budapest.
- Ficker, Adolf „Vorträge über die Vornahme der Volkszählung in Österreich.” In *Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik* II. Bécs, 1870. 1–126.
- Gaunt, David 1983. The property and kin relationship of retired farmers in northern and central Europe. In Wall, R. (szerk.) *Family Forms in Historic Europe.* Cambridge, 249–279.

- Heckenast Gusztáv 1991. *A magyarországi vaskohászat története a feudalizmus korában*. Budapest.
- Held, Thomas 1982. Rural Retirement Arrangements in Seventeenth- to Nineteenth-Century Austria: A Cross-Community Analysis. *Journal of Family History* VII. 227–254.
- Higgs, Edward 1995. Occupational censuses and the agricultural workforce in Victorian England and Wales. *The Economic History Review* XLVIII. 4. sz. 700–716.
- Laslett, Peter és Wall, R. (szerk.) 1972. *Household and Family in Past Time*. Cambridge.
- Laslett, Peter – Wachter, Kenneth W. – Laslett, Robert 1978. The English Evidence on Household Structure Compared with the Outcomes of Microsimulation. In Wachter, K. W. (szerk.) *Statistical Studies of Historical Social Structure*. New York, 65–87.
- Laslett, Peter 1978. The Stem-Family Hypothesis and Its Privileged Position. In Wachter, K. W. (szerk.) *Statistical Studies of Historical Social Structure*. New York, 89–111.
- Láng Sándor 1995. Geomorfológiai tanulmányok az Aggteleki Karsztvidéken. *Földrajzi Értesítő* IV. 1. sz. 1–17.
- Löfgren, Orvar 1976. Peasant Ecotypes. Problems in the Comparative Study of Ecological Adaptation. *Ethnologia Scandinavica*, 100–115.
- Mattyasovszky Miklós 1904. *Törzsöröklési jog és törzsöröklési szokás*. Budapest.
- Mitterauer, Michael 1992. Peasant and non-peasant family forms in relation to the physical environment and the local economy. *Journal of Family History* 17. 2. sz., 139–159.
- Pozsgai Péter 1996. Torna mezőváros iparosai a 19. század közepén. In *A Hajnal István Társadalomtörténeti Egyesület Konferenciája*. Salgótarján (megjelenés alatt)
- Pozsgai Péter é.n. *Táj és központ kapcsolata és összefüggései a foglalkozási szerkezettel az Aggteleki-karszt falvaiban (18–19. sz.)*. Kézirat.
- Reay, Barry 1996. Kinship and the neighbourhood in nineteenth-century rural England: The myth of the autonomous nuclear family. *Journal of Family History* 21. 87–104.
- Schlumbohm, Jürgen 1994. *Lebensläufe, Familien, Höfe. Die Bauern und Heuerleute des Osnabrückischen Kirchspiels Belm in proto-industrieller Zeit, 1650–1860*. Göttingen.
- Tárkány Szücs Ernő 1981. *Magyar jogi népszokások*. Budapest.
- Thirring Gusztáv 1938. *Magyarország népessége II. Józsefkorában*. Budapest.
- Thirring Gusztáv é.n. *Gondolatok a házak és lakások szociográfiájáról*. Kézirat. KSH Kézirattár.

- Thirring Lajos 1983. *Az 1869-1980. évi népszámlálások története és jellemzői. I. rész. 1869–1910.* KSH Budapest.
- Tillot, P. M. 1972. Sources of inaccuracy in the 1851 and 1861 censuses. In Wrigley, E. A. (szerk.) *Nineteenth-century society. Essays in the use of quantitative methods for the study of social data.* Cambridge, 82–133.
- Tóth Zoltán 1986. A századvégi foglalkozásstatistika ágazati rendszere mint rendi strukturális örökség. In Á. Varga L. (szerk.) *Rendi társadalom-polgári társadalom* 1. Salgótarján, 407–419.
- Tóth Zoltán 1987. Társadalmi státus és foglalkozás az osztrák és a magyar társadalomstatistikában. *Statistikai Szemle*, 1.sz. 62–85.
- Tóth Zoltán 1996. Rendek, osztályok, társadalmi rétegek Lukán, a jobbágyszabadítás után. In *A társadalomnéprajz eredményei és lehetőségei az Alföldön. Tanácskozás Csongrádon 1. 1993. július 3–4.* Csongrád, 9–22.
- Török Katalin 1981. Paraszti gazdaság és háztartás a XIX. század közepén. *Agrártörténeti Szemle*, 3–4.sz. 381–488.
- Wrigley, E. A. és Schofield, R. S. 1973. Nominal record linkage by computer and the logic of family reconstitution. In Wrigley, E. A. (szerk.) *Identifying People in the Past.* London, 64–101.
- Zeitlhofer, Hermann 1998. The Various Functions of the *Ausgedinge* (Retirement) in Southern Bohemia in the Early Modern Period. A „*Family Strategies in Western and non-Western History*” c. ESTER Szemináriumra benyújtott dolgozat. Luxemburg, 1–20.

*1. Függelék***A háztartások leíró csoportosítása (5 település)****I. Nukleáris családok (N)**

1. házaspár
2. házaspár gyermekkel
3. özvegyasszony gyermekkel
4. özvegy férfi gyermekkel
5. házaspár unokával
6. özvegyasszony unokával

II. Bővített nukleáris családok (B)

1. házaspár özvegyasszonnyal
2. házaspár testvérrel
3. házaspár özvegyasszonnyal és testvérrel
4. házaspár rokonnal
5. házaspár gyermekkel és özvegyasszonnyal
6. házaspár gyermekkel és testvérrel
  - 6.1 özvegy gyermekkel és testvérrel
7. házaspár gyermekkel, özvegyasszonnyal és testvérrel
8. házaspár gyermekkel és rokonnal
  - 8.1 özvegyasszony gyermekkel és rokonnal
9. házaspár gyermekkel, özvegyasszonnyal és rokonnal

III. "Szülő – házas gyermek": leszármazáson alapuló összetett családok (T)**A) szülő házaspár áll a háztartás élén (T 1)**
(„egész törzscsalád” fázis)

- 1 házaspár házas gyermekével
2. házaspár házas gyermekével*
3. házaspár házas és nem házas gyermekével
4. házaspár házas* és nem házas gyermekével
5. házaspár házas gyermekével és özvegyel
6. házaspár házas és nem házas gyermekével és rokonnal
7. házaspár házas és nem házas gyermekével és özvegyel
8. házaspár özvegy vővel (+)
9. házaspár nem házas testvérrel és házas gyermekével

A-2) házas gyermek a háztartás élén (T 3)

1. házas gyermek szülő házaspárral
2. házas gyermek szülő házaspárral és nem házas testvérrel

B) özvegy szülő áll a háztartás élén (T 2)

= "csonka-törzscsalád" fázis)

1. özvegyasszony házas gyermekkel
2. özvegyasszony házas gyermekkel*
3. özvegyasszony házas és nem házas gyermekkel
4. özvegyasszony házas* és nem házas gyermekkel
5. özvegyasszony házas gyermekkel és özvegyasszonnyal
6. özvegyasszony házas gyermek és rokonnal
7. özvegy férfi házas gyermekkel
8. özvegy férfi házas gyermekkel*
9. özvegy férfi házas és nem házas gyermekkel
10. özvegy férfi házas unokával
11. özvegy férfi özvegy menyével (+)

IV. Oldalági kapcsolaton alapuló háztartások (O)

1. együtt élő házas testvérek
  - 1.1 házas férfi családjával és özvegy testvére családjával
  - 1.2 egyedülálló özvegy férfi házas testvérével
2. házas testvérek özvegy szülővel
  - 2.1 özvegy testvér családjával és házas testvér családjával, özvegyasszonnyal

V. Összetett családháztartás: szülő-házas gyermek (és oldalági család(ok)) (Ö)*A) házaspár a háztartás élén (Ö 1)*

(három vagy annál több rokon "kiscsalád", családmag és három v. több generáció együttélése)/

1. két házas fiútestvér együttélő házas gyermekeikkel
2. szülők kettő v. több házas gyermekükkel (és nem házas gyermekeikkel esetleg rokonnal)

B) özvegy szülő a háztartás élén (Ö 2)

1. özvegy férfi két házas gyermekkel
  - 1.1 özvegy férfi házas gyermekkel, házas unokával és nem házas gyermekkel
2. özvegy férfi három házas gyermekkel
3. özvegyasszony 2 v. több házas gyermekkel és nem házas gyermekkel
4. özvegyasszony két házas unokával és rokonnal

VI. Egyéb (E)

1. leányanyák
2. egyedülállóak
3. nem család

VII. Besorolhatatlan (X)

Jelek:

* *vő*

+ *gyermekkel* (A III, IV, V csoportoknál külön nem jelöltem a gyermekeket, (+) jellel jelöltem azonban, ahol az előfordulásnál a gyermek(ek) jelenléte meghatározó jelentőségű volt.)

2. Függelék

hsz (1869)	A háztartásfő neve		szül. év	"telekhányad"	"telek" (kh) (1868)	Birtokos paraszti családok "életciklusai" Tornán (fő- és alcsoporthok)			Családciklus (főcsoportok)	
						1850	1857	1869	1857	1869
2	Hegedűs	József	1805	1	27	I. 2.	III. A. 3.	III. A. 1.	T	T
9	Balázs	József	1823	0.25	6	III. A. 1.	III. B. 7.	I. 2.	T	N
16	Hegedűs	János	1838	0.5	13		II. 6.	I. 2.	B	N
17	Holecskó	Imre	1826	0.25	6.5	I. 1.	I. 2.	I. 2.	N	N
18	Pipoly	József	1809	0.25	7.5	I. 2.	I. 2.	I. 2.	N	N
19	Molnár	István	1831	0.25	6.5	[44]	II. 6.	I. 2.	B	N
44	Fekete	János	1824		0	III. A. 3.	II. 6.	I. 2.	B	N
20	Molnár	János	1832	0.25	5	V. B. 3.	II. 6.	I. 2.	B	N
21 öz	Molnár	Józsefné	1824	0.25	6	[20]	I. 2.	III. B. 3.	N	T
25 öz	Turóczi	Borbála	1820	0.25	6	I. 1.	IV. 1.1.	I. 3.	O	N
33	Kalász	Ferenc	1836	0.25	6		I. 2.	I. 2.	N	N
34	Szabó	József	1800	0.5	12.5		IV. 1.2.	IV. 1.2.	O	O
43 öz	Szabó	Jánosné	1834	0.25	6.5	I. 2.	II. 6.	I. 3.	B	N
56	Rajhel	József	1812	0.5	13	I. 2.	I. 2.	I. 1.	N	N
57 öz	Stromp	Jánosné	1812	0.5	13	III. B. 7.	I. 2.	III. B. 3.	N	T
58	Turóczi	József	1819	0.25	6.5	I. 2.	I. 2.	I. 4.	N	N
59 öz	Juhász	Istvánné	1836	0.5	13	III. A. 3.	III. B. 9.	I. 3.	T	N
60	Görösös	István	1828	0.5	12	I. 2.	I. 2.	I. 2.	N	N
61	Darvas	Imre	1809	0.5	14	I. 2.	I. 2.	V. A. 2.	N	Ö
62 öz	Görösös	Istvánné	1818	0.5	14	I. 2.	I. 2.	III. A. 3.	N	T
63	Balla	József	1829	0.5	14	I. 2.	II. 2.	II. 6.	B	B
64	Budovszki	József	1820	0.25	7	I. 2.	I. 2.	III. A. 3.	N	T
65 ifj	Szlovenszki	János	1846	0.25	6.5			I. 2.		N
67	Karafa	István	1830	0.5	15.5	I. 2.	III. A. 3.	I. 2.	T	N
68	Görösös	István	1840	0.25	7	I. 2.	I. 3.	II. 6.	N	B
69	Kis	János	1816	0.5	13	I. 1.	I. 1.	I. 1.	N	N
79	Horváth	József	1816	0.25	6			III. A. 7.		T
80	Stecz	József	1835	0.25	6		[89]	II. 5.		B
83	Tánczos	Farkas	1806		1	I. 2.	I. 2.	I. 1.	N	N
89	Rajhel	János	1845	0.5	15	I. 2.	I. 2.	I. 2.	N	N
90 id	Szlovenszki	János	1820		1	I. 2.	I. 2.	I. 2.	N	N
91	Turóczi	József	1837	0.5	11	I. 2.	I. 2.	II. 5.	N	B
95	Vidasits	András	1813	0.5	13	I. 2.	I. 2.	III. A. 7.	N	T
97	[19.sz.]					I. 2.	II. 6.	[19]	B	
98 öz	Görösös	Jánosné	1816	0.5	13	I. 2.	I. 3.	III. A. 1.	N	T
99 öz	Fémják	Jánosné	1810	0.25	6	I. 3.	I. 3.	III. A. 3.	N	T
99	Fémják	József	1817	0.25	6			III. A. 3.		T
102 öz	Kerekes	Jánosné	1829	0.25	7	III. B. 3.	III. B. 3.	I. 3.	T	N
103	Bartók	József	1814	0.25	7.5	III. B. 3.	II. 5.	I. 2.	B	N
105	Csontik	Lajos	1825		1	I. 1.	II. 5.	I. 1.	B	N
106	Rajhel	Ferenc	1825	0.5	12.5	I. 2.	I. 2.	I. 2.	B	N
107	Holecskó	István	1821	0.5	13	I. 2.	II. 2.	III. A. 1.	B	T

folytatás

hsz (1869)	A háztartásfő neve		szül. év	"telekhányad"	"telek" (kh) (1868)	Birtokos paraszti családok "életciklusai" Tornán (fő- és alcsoportok)			Családciklus (főcsoportok)	
						1850	1857	1869	1857	1869
109	Zsehrái	János	1810	0.25	6	I. 2.	I. 2.	I. 2.	N	N
121 özv	Majancsik	Jánosné	1834	0.5	8	I. 2.	II. 2.	IV. 2. 1.	B	O
145	Turóczy	András	1835	0.25	5	I. 2.	I. 3.	II. 5.	N	B
149	Peregrin	János	1808	1	27	I. 2.	I. 2.	III. A. 8.	N	T
150	Bartók	János	1812	0.25	7.5	I. 2.	I. 2.	I. 2.	N	N
151	Kis	János	1838	0.25	7	I. 2.	III. A. 3.	I. 2.	T	N
153	Molnár	József	1841	0.25	7	I. 2.	III. A. 3.	I. 2.	T	N
154	Fekete	István	1809	0.5	13.5	I. 2.	I. 2.	I. 2.	N	N
155	Tisza	András	1833	0.5	12.5	I. 1.	III. B. 11.	I. 2.	T	N
157	Bartus	János	1829	0.5	15	III. B. 3.	I. 2.	III. A. 2.	N	T
159	Majancsik	Borbála	1805	0.5	16	I. 2.	III. A. 9.	III. B. 1.	T	T
160	Kovács	Mihályné	1819	0.5	13	I. 2.	I. 3.	III. A. 3.	N	T
160	Dobozi	József	1844	0.25	6.5	I. 2.	I. 2.	I. 2.	N	N
162	Kis	Mihály	1812	0.5	12.5	III. B. 1.	I. 2.	III. A. 2.	N	T
164	Farkas	János	1827	1	20.5	III. A. 3.	III. A-2. 2.	III. A. 4.	T	T
166 özv	Molnár	Imréné	1812	1	19.5	I. 2.	I. 3.	III. B. 2.	N	T
168	Sztankovics	István	1840	0.25	6	I. 2.	I. 2.	III. A-2. 1.	N	T
169 özv	Stromp	Jánosné	1826	0.25	6.5	I. 2.	I. 3.	III. B. 1.	N	T
170	Stromp	János	1827	0.25	9	I. 3.	IV. 1. 1.	I. 2.	O	N
192 özv	Noga	Józsefné	1825	0.25	7	I. 2.	I. 2.	I. 3.	N	N
202	Karafa	István	1819	0.25	6		I. 2.	III. A. 3.	N	T
210 özv	Juhász	Istvánné	1808	1	23	I. 2.	I. 2.	III. B. 1.	N	T
211	Figlyár	József	1831	0.25	6.5	I. 2.	I. 2.	I. 2.	N	N
212	Gáll	János	1836	0.5	12.5		VI. 3.	I. 2.	E	N

II. sz. melléklet

Az 1868. évi kataszteri felmérés * Hegedűs József háza, egy-egy darab szántóval és legelővel.

Císlo parcelyné	Císlo pozemnostného háku	Druh pozemku (obecné označenie alebo pomenovanie alebo venovanie pozemku)	Jakovská trieda	Výmera		Katastrálny výťažok		Z toho (stř. 7) výmera zapla- vovanej plochy			Meno Poznámky (parifikačná pôda, trvalé osiobodenie od pozemkovej dane, právo ku stavbe, pamiatki a pod.)	Dajšie poddelenie parcely na stránke snášky č.
				ha	ár	Kč	h	ha	a	m ²		
8	2	dóm, hup starého a dóm	-	260	935,12						Hegedűs József rolník	11
531	2	rola 2/3 1	2	1071	1.52,1						Hegedűs József rolník	-
855	2	luha	2	3	1.42,75						Hegedűs József rolník	-

* Az 1868-as kataszteri felmérére 1932. évi szlovák átirata.

V. sz. melléklet

Az 1850. évi népszámlálás állatösszerási táblája. Hegedűs József (3. sor) a 2. sz. házban lakik.

név Abayn
 Ort Tonna
 Stuhlbezirk Tonna

Verzeichniss-Tabelle vom Jahre 1850

Kreis Nassau
 Regierungsbezirk Tonna

Nummer der Gebäude	Namen	Pferde							Maul- thiere und Eseln	Schaf- und Ziegen	Schaf
		Gallen			Fohlen	Stuten	Wallachen	Summa			
		1	2	3							
1	Andreas v. Lassik						3			6	
1	Joh. v. Horn									1	
2	Hegedűs									2	
3	And. v. Kuppel									3	

VI. sz. melléklet

Az 1850. évi népszámlálás „helységi áttekintése”. Hegedűs József és családja a 2. sz. házban.

<i>Land Ungarn</i>		<i>in 1.</i>		<i>Civil-District</i>		<i>Orts=Uiberfid</i>		<i>Regierungsbezirk</i>		<i>For</i>	
Anzahl der		Wohn-		Nach dem		Nach der		Nach der		Nach dem	
Häuser	parteien	Geschlechter		Nationalität		Religion		Stand		beruf	
		männlich	weiblich	Magyar	Deut. u. and. s. u.	katholisch	evangelisch	ledig	verheiratet	männlich	weiblich
1	1	1	1	2		2		1		1	1
	2	1	1	1		1		2		1	1
	2	2	2	5		5		2		2	2
2	1	2	2	5		5		2		2	2

FAMILY, HOUSEHOLD AND PROPERTY IN TORNA COUNTY IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY

Summary

This article presents the first findings of a regional historical-demographic research project. In addition to a critical analysis of the different sources and presentation of the methodology used for the research, it also presents a few conclusions based on the investigation of peasant households and property.

The analysis is based on nominal record linkage of personal data in various quantitative archive sources and is aimed at showing the organisation of families and households in villages and a market town of a rural region following the liberation of the serfs, and the process of cyclical change of peasant households.

Two levels of analysis are distinguished in the research: the *regional* and the *local* levels. In the course of regional analysis the author used a major source type, the household registers of the 1869 census (Annexe No. I), to make a comparative study of the sources covering eight settlements in Torna County representing more than a quarter of the population of the county.

So far the findings of the regional-level analysis have shown that the published census results can be used to only a limited extent and with great caution. The differing levels of general education of the census-takers resulted in census records having various degrees of reliability at local level. Besides placing varying interpretations on the different categories in the census list and the way the census was to be taken, in particular the concept of household was interpreted in different ways. In part this can be traced back to the *lakófél* (Wohnpartei = co-resident party) concept used in the 1869 census and taken from the earlier practice applied in the censuses 1850 and 1857 conducted by Austrian public administration (Annexe No. IV, V, VI). The results so far show that in cases where census-takers in the 1869 census distinguished a number of related *co-resident parties* within the same house, in a number of settlements this did not reflect the reality of the economic and property entities constituted by these families (Annexe No. I). It was a serious shortcoming of the 1869 census registers that they did not list the *owner of the house*. This not only makes very difficult to identify the *real head of the household*, but often also obscures the fact, especially in Torna market town, that *renter families* were not owners. The relative inconsistency of the concept of household used by different census-takers makes doubtful whether it is possible to reconstruct the

content of households at regional level on the basis of the 1869 census records. The 1869 records in themselves can be used, however, for a kind of *internal* investigation in the cases mentioned when the dwellers in the house constituted more than one related co-resident party. (A dual analysis of house = household and co-resident party = household.)

The results so far of the regional analysis also show that the Laslett-typology created on the basis of a description of West European, largely English, society is not suitable for description of the family and household structure of this region. For this reason the author recorded the incidence of the different household types and gave the households occurring a new descriptive classification (Appendix 1.). This classification is capable to a certain extent of reflecting the change in household cycles and the characteristics of the head of household status differing from those in Western Europe (e.g. widow as head of an *extended* family household with married son or daughter), based on the particular local customary law applying to inheritance and property transfer.

In the second part of the analysis the author examined local aspects of changes in family and household structure through the example of Torna, the only market town of the region. Besides the census registers in three static cross-sections (1850, 1857 and 1869), supplementary sources could be used to create a nominal link with the census registers. In this way it was possible to make a historical demographic analysis meeting a number of criteria. The most important of these sources were the *parish registers* and the *cadastral land-registers* (Annexe II) as well as the assessment lists of households (household heads) drawn up for the *state public works* (Annexe 3) registers (1867, 1868).

The main findings of the analysis at local level of households of propertied peasant families in Torna market town using the census registers and the supplementary sources mentioned were the following:

1. Property and the *status of owner* was the economic basis for the creation of an independent household.
2. The inheritance practice and customary law applying to property transfer and retirement were the decisive factors determining the manner and time of acquiring property.
3. The central significance of complex households and especially of the stem family form in the household cycles of land-owning peasants was directly related to the prevailing inheritance practice whereby male successors generally received equal shares. Female offspring generally received a smaller share (equivalent to the dowry portion).
4. Patrilocal residence was the general practice after marriage.
5. Division of the property among the successors generally took place only after the death of the owner and household head (*gazda* = master, owner, farmer). After the owner's death, management of the household was generally

taken over by the widow even if she lived together with a married offspring, generally, as long as unmarried children were present.

6. The relationship between father and son (sons) was a very strong economic bond. Since inheritance was the main possibility sons had of acquiring land, participation in the family economy was a strong constraining force. This bond was reflected in the more complex households and especially in the frequent occurrence of various forms of stem family (with the father generally remaining owner of the property until his death).

7. The parental family and the family of the married offspring formed one property unit and one household in Torna. Due to the inheritance practice it was a general feature, however, that after the division of property the families of two married brothers sharing the same house formed two separated households.

8. Even if it did not always mean inheritance in identical proportions, the practice of equal inheritance by the sons rapidly led to fragmentation of holdings endangering their viability. Various *strategies* existed for avoiding this process, but the most effective measure, the designation of a single heir, did not become the general practice. Before the period of emigration to the United States and even in the early years of the 20th century this was an exceptional phenomenon. All sons laid claim to a share of the paternal inheritance and in the wealthier peasant families the daughters also received some land when the time came for division. One possible strategy was acceptance of the status of *son-in-law*, but this was not capable of relieving the „inheritance pressure” that had become very strong by the turn of the century and it was very rare in the more prosperous land-owning peasant families for an owner’s son to accept the status of son-in-law in another family. Endogamy at settlement level was a determining feature even among land-owning peasant families in Torna market town.

Tables:

1. Population of the Studied Communities and the Population Above 14 in Details: Distribution by Sex and Indication of their Occupation in 1869

Communities; Number of the Registered; Of That: Present; Heads of Households (“Wohnpartei” = “co-resident party”): Males, Females, Total; The Aged 14 and the Older within Total Population: Males, Females, Total; Of That Registered Indicating Occupation: Males, Females, Total

2. *Population of the Studied Communities by Indication of their Occupation on the Household Registers in 1869*
Communities; Heads of Households with "Profession" and/or "Employment" (Males, Females, Total); Of That with "Real" Occupation (Males, Females, Total); The Aged ≥ 18 (No Heads of Households) with "Profession" and/or "Employment" (Males, Females, Total); Of That with "Real" Occupation (Males, Females, Total)
3. *Indications of the Occupations of the Members of Propertied Peasant Households in the Registers*
Community; Head of Household (Male): Profession, Employment; Head of Household (Female): Profession, Employment; Wife of the Head of Household: Profession, Employment; Helping Member of the Family (Male): Profession, Employment; Helping Member of the Family (Female): Profession, Employment
4. *Distribution of the Heads of Households ("Wohnpartei") by Occupation in 1869*
Communities; Groups of Occupation: Agricultural Workers (Owners), Day-labourers (Cotters), Artisans, Factory Workers, Merchants, Officials, Intellectuals, Servants, Others, Out of Classification, Total
5. *Number of Houses and Households ("Wohnpartei"), the Average Population per House and Household ("Wohnpartei") in 1869*
Communities; Registered Population; Number of Houses; Number of Inhabited Houses; Empty Houses (%); Number of Households (Wohnpartei); Average Number of Households (Wohnpartei) per Houses; Average Number of Population per Houses; Average Number of Population per Households (Wohnpartei); Difference between the Two Preceding Values; Female Heads of Households (%)
6. *Types of Households (Household = Relatives Living together in a House without Respect to the Classification Used by the Census-takers)*
Types of Households in 1869 (Simple Family Households, Extended Family Households, Stem Family Households, Laterally Extended Family Households, Multiple Family Households, Others /no Family, Solitaries/, Out of Classification, Total); Communities
7. *Types of Households in 1869 (Household = Wohnpartei, the Household Concept Used by the Census-takers)*
Types of Households (Simple Family Households, Extended Family Households, Stem Family Households, Laterally Extended Family Households, Multiple Family Households, Others /No Family, Solitaries/, Out of Classification, Total); Communities

8. *Distribution of Different Occupation Groups by Household Types in 1869 (Household = Relatives Living together in a House without Respect to the Classification Used by the Census-takers)*

Types of Households (Simple Family Households, Extended Family Households, Stem Family Households, Laterally Extended Family Households, Multiple Family Households, Others /No Family, Solitaries/, Out of Classification, Total); Groups of Occupation (Agricultural Workers (Owners), Day-labourers (Cotters), Servants, Merchants, Artisans, Intellectuals, Officials, Others, Out of Classification, Total)

9. *Distribution of Different Occupation Groups by Household Types in 1869 (Household = Wohnpartei, the Household Concept Used by the Census-takers)*

Types of Households (Simple Family Households, Extended Family Households, Stem Family Households, Laterally Extended Family Households, Multiple Family Households, Others /No Family, Unmarried Mothers, Solitaries/, Out of Classification, Total); Groups of Occupation (Agricultural Workers (Owners), Day-labourers (Cotters), Servants, Merchants, Artisans, Intellectuals, Officials, Others, Out of Classification, Total)

10. *Composition of the propertied Peasant Household in Torna (1869)*

Household Types of the Propertied Peasants in Torna, Census Register, 1869 (Simple Family Households, Extended Family Households, Stem Family Households, Laterally Extended Family Households, Multiple Family Households, Other Unclassifiable, Total); Propertied Peasant Households in Torna, Cadastral Survey, 1868 (Full and Half Holding, Quarter of Holding, Total)

Figures:

I. *Distribution of Heads of Households (Wohnpartei) by Occupation in 1869 (%)*

Proportion of the Groups of Occupations (Upwards from Below: Agricultural Workers /Owners/, Day-labourers /Cotters/, Artisans, Factory Workers, Merchants, Officials, Intellectuals, Servants, Others, Out of Classification, Total); Communities

II. *Life-cycle of Propertied Peasant Families ("Wohnpartei") in 1869*

Number of Households; Age Groups of Heads of Households, Types of Households (Upwards from Below: Multiple Family Households V.B., Multiple Family Households V.A., Laterally Extended Family Households, Incomplete Stem Family Households III.B., Stem Family

Households III.A., Extended Family Households, Simple Family Households)

III. Household Types of the Tree Cross-Sections (1850, 1857, 1869) in Torna

Number of Households; Types of Households (from Left to Right: Simple Family Households, Extended Family Households, Stem Family Households, „Incomplete” Stem Family Households, Laterally Extended Family Households, Multiple Family Households, Other

IV. Relation Between the Size of the Holding and the Type of the Household, 1869

First column: Full and Half Holding; Second Column: Quarter of a Holding; Explanation: Types of the Households (Upwards from Below: Simple Family Households, Extended Family Households, Stem Family Households, „Incomplete” Stem Family Households, Laterally Extended Family Households, Multiple Family Households, Other, Unclassifiable)

V. Propertied Peasant Family Households by the Cohorts of the Heads of the Household in Torna, 1869

Number of the Households; Cohorts of the Heads of the Households; Explanation: Types of the Households (Upwards from Below: Simple Family Households, Stem Family (2. level), Stem Family (1. level), Multiple Family Households, Laterally Extended Family Households, Extended Family Households)

Appendix 1. Descriptive classification of households

I. Simple Family Households (1. married couple; 2. married couple with child/ren; 3. widow with child/ren; 4. widower with child/ren; 5. married couple with grandchild; 6. widow with grandchild/ren); **II. Extended Family Households** (1. married couple with widow; 2. married couple with sibling/s; 3. married couple with widow and sibling/s; 4. married couple with relative/s; 5. married couple with child/ren and widow; 6. married couple with child/ren and sibling/s; 6.1. widow with child/ren and sibling/s; 7. married couple with child/ren, widow and sibling/s; 8. married couple with child/ren and relative/s; 8.1. widow with child/ren and relative/s; 9. married couple with child/ren, widow and relative/s); **III. „Parent - Married Child” Relation:** A) Stem Family Households - Parental Couple At the Lead of Household (1. parental couple and married child; 2. parental couple and married child*; 3. parental couple and married child with unmarried child/ren; 4. parental couple and married child with unmarried child/ren*; 5. parental couple and married child with widow; 6. parental couple and married child with unmarried child/ren

and relative/s; 7. parental couple and married child with unmarried child/ren and widower; 8. parental couple with widowed son-in-law; 9. parental couple with unmarried siblings and married child); A-2) The Young Couple At the Lead of the Household (1. married child with parental couple; 2. married child with parental couple and unmarried sibling); B) Incomplete Stem Family - Widowed Parent At the Lead of the Household (1. widow and married child; 2. widow and married child*; 3. widow and married child with unmarried child/ren; 4. widow and married child* with unmarried child/ren; 5. widow and married child with widow; 6. widow and married child with relative/s; 7. widower and married child; 8. widower and married child*; 9. widower and married child with unmarried child; 10. widower and married grandchild; 11. widower and widowed daughter-in-law); **IV. Laterally Extended Family Households** (1. co-residing married siblings; 1.1. married brother with his family and widowed sibling with family; 1.2. widowed brother and married sibling; 2. married siblings with widowed parent; 2.1. widowed sibling with family and married sibling with widow); **V. Multiple Family Households** A) Parental Couple At the Lead of the Household [the co-residence of 3 or more kin families and 3 or more generations] (1. two married siblings with families of their married children; 2. parental couple with two or more married children and unmarried children); B) Widowed Parent At the Lead of the Household (1. widower with two married children; 1.1. widower with married child, married grandchild and unmarried children; 2. widower with three married children; 3. widow with two or more married children and unmarried children; 4. widow with two married grandchildren and relative); **VI. Other** (1. unmarried mothers; 2. solitaires; 3. no family); **VII. Unclassifiable** [* means „married daughter and son-in-law”]

Appendix 2. Life-cycle of the Propertied Peasant Families in Torna (1850, 1857, 1869)

Number of the House; Head of the Household in 1869; Year of Birth; Size of the Holding; Size of the Holding in Cadastral *Hold* (1 Cadastral *Hold* = 5760 m²); Life-cycle of the Propertied Peasant Families in Torna 1850, 1857, 1869 (each cross-section is marked by the number of the main and subdivisions in Appendix 1.); Life-cycle of the Same Families (main divisions marked by a capital letter in Appendix 1.)

Annexe I. Household Register of the Hungarian Census in 1869 (Side 2 and 3).

The household of József Hegedűs. [The two couple divided into two 'Wohnpartei' by the Census-taker.]

*Annexe II. Cadastral Survey Register in 1868. **House, a parcel of plough-land and pasture belonging to József Hegedűs.***

*Annexe III. Conscription of State Public Works. **József Hegedűs with a yoke of oxen.***

*Annexe IV. Household Register of the Hungarian Census in 1857. **The household of József Hegedűs.*** [The married son of József Hegedűs is below.]

*Annexe V. The 1850 Census: Registration of the Domestic Animals [Viehstands-Tabelle]. **József Hegedűs is head of household in the house nr. 2.*** (3rd line)

*Annexe VI. The 1850 Census: Local Summary List of the Registers [Orts-Übersicht]. **József Hegedűs and his family in the house nr. 2.***